

8283

**GAP ALANINDA TAHIL VE BAKLAGİL ÜRETİM-PAZARLAMA YAPISI
VE GELİŞTİRİLMESİ OLANAKLARI**

M. NECAT ÖREN

**Ç.Ü.
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARIM EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

ADANA

EYLÜL-1989

**T. C.
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
Dokümantasyon Merkezi**

Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, Jürimiz tarafından Tarım Ekonomisi Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof.Dr. Oğuz Yurdakul

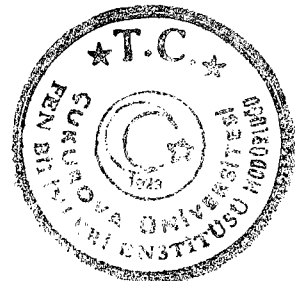
Üye: Prof.Dr. Yaşar Gürgen

Üye: Yrd.Doç.Dr. Mustafa Soysal

Kod no: 355

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

M. DİNÇ
Prof.Dr. Ural DİNÇ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
Çizelge Listesi.....	I
Şekil Listesi.....	II
ÖZ	III
ABSTRACT.....	IV
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Konunun Önemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı	2
2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR	2
3. MATERYAL VE METOD	4
4. ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA	6
4.1. GAP Alanında Tahıl ve Baklagillerin Üretim Yapısı	6
4.1.1. GAP Alanının Tarımsal Üretim Açısından Genel Özellikleri.....	6
4.1.2. GAP Alanının Türkiye Tahıl ve Baklagil Üretimindeki Önemi..	6
4.1.2.1. Tahıllar	7
4.1.2.2. Baklagiller.....	9
4.1.3. GAP Alanı Tahıl ve Baklagil Üretiminde Beklenen Gelişmeler	12
4.2. GAP Alanında Tahıl ve Baklagillerin Pazarlama Yapısı.....	18
4.2.1. Tahıl ve Baklagil Üretimlerinin Pazar Arzı	18
4.2.1.1. Tahıllar	19
4.2.1.2. Baklagiller	22
4.2.2. Tahıl ve Baklagillerin Satış Yerleri ve Şekilleri	24
4.2.2.1. Tahıllar	24
4.2.2.2. Baklagiller	27
4.2.3. Tahıl ve Baklagillerin Pazarlama Kanalları ve Pazarlamada Görev Alan Kuruluşların Yapı ve İşleyişi	29
4.2.3.1. Tahıl ve Baklagillerin Pazarlama Kanalları	29
4.2.3.2. Tahıl ve Baklagillerin Pazarlanmasında Görev Alan Kuruluşların Yapı ve İşleyişi.....	32
4.2.3.2.1. Toprak Mahsulleri Ofisi	33

Sayfa No

4.2.3.2.2. Buğday Borsası	34
4.2.3.2.3. Tarım Satış Kooperatifleri	35
4.2.3.2.4. Özel Kuruluşlar	36
4.2.4. Pazarlama Hizmetleri	37
4.2.5. Pazarlama Marjı	39
4.3. Türkiye Tahıl ve Baklagiller Dış Ticareti ve GAP'ın Bu Ürünler Dış Ticaretine Olası Etkileri	40
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	45
ÖZET.....	49
SUMMARY	51
KAYNAKLAR	53
TEŞEKKÜR	55
ÖZGEÇMİŞ	56

ÇİZELGE LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Çizelge 1. GAP Kapsamına Giren İllerin Türkiye Tahıl Ekiliş ve Üretimindeki Yeri (1987)	8
Çizelge 2. GAP Kapsamına Giren İllerin Türkiye Baklagil Ekiliş ve Üretimindeki Yeri (1987)	11
Çizelge 3. GAP Alanında Bitkisel Ürünlerin Mevcut ve Projeli Koşullardaki Ekiliş, Üretim ve Yerimleri ile Değişim Oranları	15
Çizelge 4. Araştırma Alanında İşletme Büyüklük Gruplarına Göre Tahılların Değerlendirilmesi (% Olarak).....	20
Çizelge 5. Araştırma Alanında İşletme Büyüklük Gruplarına Göre Baklagillerin Değerlendirilmesi (% Olarak).....	23
Çizelge 6. Araştırma Alanında Tahılların Satış Yerlerine Göre Dağılımı (% Olarak)	24
Çizelge 7. Araştırma Alanında Tahılların Teslim Yerlerine Göre Dağılımı (% Olarak).....	25
Çizelge 8. Tahıllarda Ürün Bedelini Ödeme Şekilleri (% Olarak).....	26
Çizelge 9. Araştırma Alanında Baklagillerin Satış Yerlerine Göre Dağılımı (% Olarak).....	27
Çizelge 10. Baklagillerde Ürün Bedelini Ödeme Şekilleri (% Olarak).....	29
Çizelge 11. Tarım Ürünlerinin Pazarlama Kademeleri ve Masrafları.....	30
Çizelge 12. Şanlıurfa ilindeki Un Fabrikalarının Üretim Kapasitesi, Kapasite Kullanım Oranı ve İstihdam Durumları.....	36
Çizelge 13. Türkiye'nin Tahıl Ürünleri Dış Ticareti (1986/1987).....	41
Çizelge 14. Türkiye'nin Baklagil Ürünleri Dış Ticareti (1987).....	43

ŞEKİL LİSTESİ**Saufa No**

Şekil 1. Türkiye'de Tahıl rnleri Pazarlama Kanalları	31
Şekil 2. GAP Alanında Baklagil rnleri Pazarlama Kanalları	32

ÖZ

Bu çalışmada GAP alanında halen en fazla ekiliş alanı bulan tahıl ve baklagillerin mevcut üretim-pazarlama yapısı ile sulu tarıma geçilmesiyle söz konusu ürünler üretiminde meydana gelebilecek gelişmelerin dışsatım üzerine olası etkileri incelenmiştir.

Araştırma sonucunda; GAP yatırımlarının gerçekleşmesiyle tahıllarda bir miktar üretim artışı sağlanabileceği ancak bu artışın dikkate değer bir dışsatım potansiyeli yaratmayıp sadece üretim-tüketim dengesindeki açığı kapatabilecek miktarlarda olacağı anlaşılmıştır. Baklagillerden mercimek ve nohutta ise gerek ekiliş gerekse üretim bakımından meydana gelecek gelişmeler, dışsatımı olumsuz yönde etkileyebilecek boyutlarda olacaktır.

Bölgede, tahıl ve baklagillerin pazarlanması aşamasında da özellikle üreticilerin ürünü satın alan kişi ve kuruluşlar karşısındaki güçsüzlüğü ve bölgede bu tür olumsuzlukları gidermek amacıyla faaliyet gösteren kuruluşların yetersiz hizmeti gibi bir takım sorunlarla karşılaşmıştır.

ABSTRACT

At present, cereals and pulses are the most important crops in terms of area cultivated in the Southeast Anatolian Project area. In this study the existing production and marketing structure and possible effects of production of these crops on foreign trade after irrigation have been investigated.

As a result, it has been found that some increase will be provided in the cereal production after the implementation of the Southeast Anatolian Project. However this increase will meet the deficiency in the balance of production-consumption of cereals and it will not be able to create a remarkable export potential. The area and the production of lentils and chickpea is expected to fall that will have a negative effect on foreign trade.

Cereal and pulse producers in the GAP area have some important marketing problems such as weakness against the buyers and inadequate services of the government institutions which are responsible for regulating cereal and pulse markets.

1. GİRİŞ

1.1. Konunun Önemi

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), yurdumuzdaki dokuz tarım bölgesinden birisi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi içerisinde yer almaktadır. Proje, batıda Adıyaman ve Gaziantep'ten başlayarak doğuda Şanlıurfa, Mardin, Diyarbakır ve Siirt'den oluşan altı ilimizi kısmen veya tamamen içine almaktadır. Güneydoğu Anadolu Projesi, Antitorosların oluşturduğu yaygın güneyinde, Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı kesimleri ile bu nehirlerin arasında kalan Eski Mezopotamya ovalarının yukarı kısımlarını kapsamaktadır (DSİ, 1982).

Sulama ve enerji amaçlı olmak üzere onüç projeden oluşan GAP, uygulamasında ve gerçekleşmesinde birçok sektörü de sürükleyici özelliğe sahiptir (DSİ, 1986).

GAP'ı oluşturan sulama ve enerji amaçlı projeler gerçekleştiğinde sulanan alanların 113.622 hektardan 1.694.227 hektara çıkması, bir başka deyişle % 1391 gibi çok büyük bir oranda artması beklenmektedir. Enerji üretiminin ise 22 milyar Kwh/yıl olması öngörülmektedir. Bu miktar, Türkiye'nin 1981 yılı toplam enerji üretimine eşdeğerdir. 1986 yılı değerleriyle GAP, 7 trilyon 600 milyar TL'lik bir yatırımı gerektirmektedir. Bu yatırımın % 58'i sulama yatırımlarına, % 42'si enerji yatırımlarına aittir. GAP'ın ulusal ekonomiye katkısı ise yine 1986 değerleriyle, yılda 530 milyar TL'si sulama, 1 trilyon 130 milyar TL'si enerji katkısı olmak üzere toplam 1 trilyon 660 milyar TL olacaktır (DSİ, 1988).

GAP'ın kapsadığı alanın içinde bulunduğu iklim koşulları sulu tarıma geçildiği zaman yılda 2-3 ürün alınmasına elverişli bulunmaktadır. Diğer taraftan, kuru tarıma göre sulu tarımda meydana gelecek üretim artışı da dikkate alındığında, proje alanındaki üretimin bugünkü üretimin birkaç katı olacağı kabul edilmektedir. Sulama ile meydana gelecek üretim artışı yanında ürün çeşidi de çoğalsacaktır. Çeşitlenecek ve artacak olan üretimin iç ve dış pazarlarda sürekli olarak satılabilmesi büyük önem taşımaktadır. Çünkü, bu aşamada ortaya çıkabilecek herhangi bir aksama, üreticiler açısından caydırıcı bir faktör olabilecektir.

O halde, Güneydoğu Anadolu Bölge Planı'nın beklenen faydaları sağlayabilmesi için konunun üzerine büyük bir ciddiyetle eğilmek, mevcut durumu ve olası gelişmeleri iyi değerlendirerek çalışmalarını bu doğrultuda yönlendirmek gerekmektedir. Bu çalışma, halen bölgenin en önemli ürünlerinden olan ve sulu tarımdan da önemli ölçüde etkilenecek olan tahıl ve baklagillerin bugünkü üretim ve pazarlama yapısının ortaya konularak geliştirilmesi olanaklarının araştırılması, ayrıca beklenen gelişmelerin dışsattım üzerine olası etkilerinin incelenmesi bakımından önemli görülerek planlanmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bugünkü ekonomik yapısı büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Daha önemlisi, tarım bakımından gelişme potansiyeli diğer bölgelerimizin halen sahip olduğu potansiyelden çok daha fazladır. Durum böyle olmakla beraber sulama suyunun yetersizliği bölgede tarımsal faaliyetleri olumsuz yönde etkileyen en önemli faktör olarak karşımıza çıkmakta, kuru tarım teknikleri uygulamalarını zorunlu kılmakta ve ürün desenini başta tahıl ve baklagiller olmak üzere birkaç ürünle sınırlandırmaktadır. Ancak, bölgenin sulamaya açılmasıyla yeni yeni ürünler ürün deseni içerisinde yer almaya başlayacak ve üretim teknikleri büyük ölçüde değişime uğrayacaktır. Ayrıca bölge halkının başlıca geçim kaynağını oluşturan tahıl ve baklagil üreticilerinin ürünü satın alan kişi ve kuruluşlar karşısındaki güçsüzlüğü ve bu tür olumsuzlukları gidermek amacıyla bölgede faaliyet gösteren resmi alım kuruluşlarının da çeşitli faktörlerin etkisiyle bu görevini arzulan şekilde yerine getiremediği bilinmektedir. Yine bölgede depolama olanaklarının ve hammaddeyi üretildikleri bölgede işleyecek tesislerin yetersizliği, ürünlerin pazarlanması aşamasında karşılaşılan sorunlar arasında yer almaktadır.

Diğer taraftan, dışsattımıyla ülkemize önemli döviz girdisi sağlayan sözkonusu ürünlerin ilave dışsattım olanakları bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı; sulama ile birlikte ekiliş, üretim ve üretim tekniği bakımından önemli değişime uğrayacak olan tahıl ve baklagillerin mevcut üretim ve pazarlama yapısını ve bu yapının aksayan yönlerini ortaya koyarak, tarım politikasına ilişkin birtakım öneriler ve çözüm yolları göstermektir. Bunu yaparken söz konusu ürünlerin dışsattım olanakları da göz önünde bulundurulacaktır.

Araştırma alanı olarak, GAP alanını en iyi temsil edeceği düşünülen ve projenin öncelikle tamamlanacak alt projelerini oluşturan Şanlıurfa-Harran Sulama Projesi ile Diyarbakır-Dicle Sağ Sahil Sulama Projesi alanları seçilmiştir. Bu alan, Şanlıurfa Merkez ve Akçakale ile Diyarbakır Merkez, Ergani ve Çınar ilçelerinden oluşmaktadır. Araştırmanın ürün bazında kapsamına ise tahıllar ve yemelik tane baklagiller alınmıştır.

2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Ülkemizde bugüne kadar GAP alanı tahıl-baklagil üretim ve pazarlama yapısına ilişkin yeterli bir çalışma yapılmamıştır. Bu konuda yapılan çalışmalar ise genellikle ülke düzeyinde olup, bölge hakkında yeterince bilgi vermemektedir. Bununla birlikte konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili çalışmalar aşağıda çıkarılmıştır.

KÜN ve ark. (1986), "Tahıl ve Baklagil Tarımının Geliştirilmesi" konulu çalışmalarında, GAP alanında tahıl ve baklagil ürünlerinin mevcut üretim yapısını ve bu yapıda meydana gelebilecek olası gelişmeleri dönemler itibariyle inceleyerek söz konusu ürünlerde üretim ve verime ilişkin bir takım tahminlerde bulunmuşlardır. Bu çalışmada ayrıca, üretim tekniğine de değinilerek üretimin nasıl ve hangi yönde bir gelişme göstermesi gerektiği ve bu amaçla alınması gerekli önlemler belirtilmiştir.

DSİ(1988), tarafından konuya ilişkin yapılan çalışmaların toplandığı "Güneydoğu Anadolu Projesi Tarımsal Durumu" konulu çalışmada, bugünkü ve projeli koşullarda GAP alanında yetiştirilen ürünlerin ekiliş, ekiliş oranı, üretim ve verimleri alt projeler itibariyle verilerek, gelişmeler konusunda birtakım tahminlerde bulunmuş ve söz konusu ürünler üretiminde, tahıllarda %0,09 oranında bir artış olacağı, mercimek ve nohut üretimlerinin ise %90 oranında azalacağı ileri sürülmüştür.

GÜNEŞ ve ark. (1986), tarafından birincil ve ikincil verilerden yararlanılarak yapılan "Tarım ürünlerinin pazarlanması" konulu çalışmada, proje alanındaki tarımsal üretimin yapısı ve işleyişi incelenerek sistemin aksayan yönleri ortaya konulmuştur. Çalışmada ayrıca tarım ürünlerinin iç ve dış talebi de incelenerek bu konuda meydana gelebilecek olası gelişmeler tahmin edilmiş ve bu doğrultuda bir üretim planlamasına gidilmesi gerektiği belirtilmiştir. Yine bu çalışmada, bölgede özellikle üreticiden ürünü satın alan ve işleyen kuruluşların ve depolama tesislerinin yetersizliğine değinilerek bu alanda ilave yatırım ve kooperatif benzeri organizasyonlara gereksinim olduğu belirtilmektedir.

ŞAHİNÖZ (1988), GAP alanının sulamaya açılmasıyla artacak üretimi, Orta Doğu pazarları açısından değerlendirdiği "GAP ve Orta Doğu Gıda Pazarları" konulu çalışmasında herhangi bir malın üretimi ve üretim planlaması kadar bu ürünün ihtiyaç duyulan iç ve dış pazarlara gerektiği şekil ve miktarlarda sevk edilebilmesinin önemine değinerek, bu konuda Orta Doğu ülkelerinin önemli bir potansiyel oluşturduğunu ve projenin faaliyete geçmesi ve gerekli önlemlerin alınması halinde bu ülkelere olan dışsatımımızın 5-6 milyar dolara çıkarak söz konusu pazarlarda Türkiye'nin %20 oranında yer alabileceğini belirtmiştir.

GÜNEŞ ve ark. (1988), "GAP Alanında Tarımsal ürünlerin Pazarlama Sorunları" konulu çalışmalarında, bölgenin sulamaya açılmasıyla birlikte üretimin ve gelir düzeyinin dolayısıyla talebin artacağına işaret ederek bölgenin önemli bir tarım ürünleri ithalatçısı olan Orta Doğu pazarlarına yakın olması avantajının iyi kullanılması gerektiği belirtilmiştir. Bu çalışmada ayrıca kaliteli buğday ve arpada söz konusu pazarlara satış olanağı bulunduğu, ancak bu amaçla dünya piyasalarındaki gelişmelere karşı duyarlı olmak ve üretim ve pazarlama maliyetlerini düşürmek ve arz-talep dengesine göre iyi bir üretim planlaması yapmanın ön koşul olduğu

belirtilmektedir. Yine bu amaçla, tüm ürünler için tek bir pazarlama kuruluşu veya tek tip bir pazarlama modeli yerine, halen çeşitli ürünlerin pazarlamasını düzenlemekle görevli kamu, kooperatif ve özel kuruluşların görevlerini daha etkin bir şekilde yapabilecekleri bir ortamın hazırlanması gerektiği belirtilmektedir.

ERCAN (1988), "Baklagil üretim ve Ticaretinde Önemli Bir ülke-Türkiye" konulu çalışmasında, Türkiye'nin dünya nohut ve mercimek dışsatımındaki önemine değinerek, Türkiye'nin halen dünya piyasalarına sürekli ve düzenli olarak mercimek ve nohut arz edebilecek tek ülke olduğunu ve gerekli önlemlerin alınması halinde yeni pazarlara girebileceği, mevcut pazarlardaki payını artırabileceği dolayısıyla bugünkü ihraç rakamlarının çok daha üzerine çıkabileceği belirtilmektedir.

ÇUHACI (1987), ikincil verilerden yararlanarak yapmış olduğu "GAP Projesinin Tamamlanmasıyla Artacak Tarımsal Ürünlerimiz için Potansiyel Bir Pazar Grubu Arap Ülkeleri " konulu çalışmasında müslüman ve resmi dili Arapça olan 22 Arap ülkesini sulama ile birlikte artacak bölge üretimi açısından inceleyerek, bu ülkelerin yıllık gıda maddeleri talebinin üretimin ikibuçuk misli oranda arttığını ve üretim ile talep arasındaki bu açığın gelecekte daha da artacağına işaret ederek söz konusu durumun tahıl ve baklagiller için de geçerli olduğunu belirtmiştir. Yine bu çalışmada, Türkiye'nin bölgeye yakınlık ve müslüman ülke olma avantajını iyi değerlendirdiği ve gerekli önlemleri aldığı taktirde söz konusu pazarda, çok daha büyük oranlarda yer alabileceğini belirtmiştir.

ERCAN (1984, 1986 ve 1987), yıllarında sırasıyla mercimek, nohut ve fasulye ürünleri için birincil ve ikincil verilerden yararlanarak yapmış olduğu "Dış Pazar Araştırmaları" nda söz konusu ürünler bakımından dünya ve Türkiye piyasalarını çeşitli yönleriyle inceleyerek dışsatımımız açısından değerlendirmiştir. Bu çalışmada ayrıca, belirtilen mevcut ve potansiyel pazarlara dışsatımın artırılabilmesi doğrultusunda birtakım fikir ve öneriler ileri sürülmüştür.

3. MATERYAL VE METOD

Araştırma materyalinin önemli bir kısmını bölgedeki üreticiler ile pazarlama sistemi içerisinde herhangi bir şekilde yer alan kişi ve kuruluşlardan anket, sözlü görüşme ve diğer şekillerde toplanan birincil veriler oluşturmuştur. Ayrıca, konuyla ilgili çeşitli araştırma ve incelemeler, ulusal ve uluslararası istatistikiki veriler, tarımla ilgili kuruluşların dökümanları da bu amaçla kullanılmıştır. Dış pazarlara ilişkin veriler ise çeşitli ülkelerdeki Ekonomi ve Ticaret Müşavirliklerimizden temin edilebilen dökümanlardan derlenmiştir.

Araştırma alanı saptamırken, GAP alanı çeşitli yönleriyle incelenerek bölgeyi en iyi temsil edeceği düşünülen Aşağı Fırat Havzasından Şanlıurfa-Harran ovaları Sulama

Projesi ve Dicle Havzasından Dicle Sağ Sahil Sulama Projesi alanları araştırma alanı olarak seçilmiştir. Bu proje alanları, aynı zamanda GAP içinde en erken tamamlanarak 1992 başlarında sulamaya açılması öngörülen alanlardır (DSİ, 1986).

Köylerin ve işletmelerin seçiminde ise şu yol izlenmiştir; Dicle Sağ Sahil Sulama Proje alanı 126.080 hektar alanı kapsamaktadır. Bu alanın 52.033 hektarı cazibeyle ilk aşamada, geri kalan 74.047 hektarı ise pompajla ikinci aşamada sulanacaktır. DSİ'nin 1980 yılında yayınladığı "Dicle Kralkızı Projesi Teknik ve Ekonomik Yapılabilirlik Raporu"ndan proje alanında 79 yerleşim biriminin bulunduğu anlaşılmaktadır. Üretim deseni, coğrafi dağılım, toprak verimliliği, arazi mülkiyet ve tasarruf durumu gibi kriterler temel alınarak, Tarım-Orman ve Köyişleri Bakanlığı Diyarbakır Tarım İl Müdürlüğü ve DSİ Beşinci Bölge Müdürlüğü'ndeki ilgili teknik personelin de görüşleri alınarak Dicle Sağ Sahil Sulama Projesi alanında 14, Devegeçidi Sulama Projesi alanında ise halen sulanmakta olan 4 köyde çalışmanın proje alanını temsil edebileceği düşünülerek, köy adları belirlenmiş ve örnek köyler olarak kararlaştırılmıştır.

Şanlıurfa-Harran Ovaları Sulama Projesi ise 147.866 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Bu alan, Şanlıurfa-Merkez ve Akçakale ilçeleri köylerinin bir kısmını içine almaktadır. Yine bu bölgede de Dicle Sağ Sahil Sulama Projesi'nde belirtilen kriterler temel alınarak, ilgili tarımsal kuruluşların görüşleri de dikkate alınmış ve DSİ Akçakale yeraltı sulaması içerisinde yer alan 3 sulu ve 10 kuru köyde çalışılması uygun görülmüştür.

Bu şekilde her iki proje alanında kararlaştırılan köylerde 97'si Dicle Sağ Sahil, 106'sı Şanlıurfa-Harran Ovaları Sulama Projesi alanında olmak üzere toplam 203 işletme ile anket uygulaması yapılmıştır. Her iki proje alanında da kuruda genellikle buğday, arpa, mercimek ve nohut; suluda pamuk yetiştirildiği ve toprak özelliklerinin de genelde benzerlik gösterdiği düşünülürse 203 işletme, bu tür çalışmalarda yeterli örnek büyüklüğü olarak kabul edilebilir.

Toplam 203 işletme ile uygulanan anket formlarında ise daha çok bölgedeki tahıl ve baklagil işletmelerinin üretim ve pazarlama yapısını ortaya koyacak çoktan seçmeli ve açık uçlu sorulara yer verilmiştir. Daha sonra toplanan verilerin dökümü yapılarak bilgisayara girilmiş ve gerekli veriler tablolar halinde alınarak araştırmanın temelini oluşturmuştur. Bu aşamada, bölgedeki ilgili kuruluşlardan sözlü görüşme yolu ile toplanan bilgilerden, temin edilebilen dökümanlardan ve ülkemizde bugüne kadar yapılan konuya ilişkin araştırma ve çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Dış pazarlara ilişkin veriler ise ihracatı Geliştirme ve Etüd Merkezi (İGEME)'nin daha önce tahıl ve baklagil ürünleri için yapmış olduğu "Dış Pazar Araştırma"larından, mevcut olmayan veriler ise çeşitli ülkelerdeki Ekonomi ve Ticaret Müşavirliklerimizden, kurulan temas sonucu temin edilmeye çalışılmıştır. Bu

kısımda yine konuya ilişkin diğer çalışma ve istatistiklerden de yararlanılarak, dışsatım olanakları özellikle GAP'ın devreye girmesiyle söz konusu ürünler üretiminde meydana gelebilecek olası gelişmeler açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

4.1. GAP Alanında Tahıl ve Baklagillerin Üretim Yapısı

4.1.1. GAP Alanının Tarımsal Üretim Açısından Genel Özellikleri

Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamına giren 6 ilin 7,3 milyon hektar olan arazi varlığının 3,1 milyon hektarı (%43'ü) işlemeli tarıma elverişlidir. Ülke ortalaması olarak % 36 olan bu oran, Mardin ve Şanlıurfa illerinde %44 ve %62 gibi yüksek düzeydedir (KÜN ve ark., 1986).

Bölgede bitkisel üretimi kısıtlayan en önemli etmen, elverişsiz yağış - sıcaklık ilişkisidir. Yıllık yağışın hemen hepsi ekim - mayıs döneminde düşer, yazlık bitkilerin gelişmesine katkılı değildir. Kışları sert olmayan bölgede, yaz sıcakları çok yüksektir ve nem yetersizliği üretimi kısıtlayan baş etmendir. Bölgedeki bu iklimsel güçlükler, kuzeyden güneye gidildikçe artmaktadır. Bölge topraklarının organik maddesi düşük, kil oranı yüksektir. Tarımsal üretim genellikle ekstansif niteliktedir. İllerin iyi tohumluk ve gübre kullanım oranları ve tarımsal mekanizasyon düzeyi Türkiye ortalamasının altındadır. Arazi mülkiyet dağılımı dengesiz ve düzensizdir. Bölge çok geniş su kaynaklarına sahip olmasına karşın, yöredeki toplam sulu tarım alanı bugün için işlenen arazinin %4'ü dolayındadır. Proje tümüyle gerçekleştiğinde bu alanların oranı %66'ya ulaşacak, bölgenin tarımsal üretim teknolojisi, verim ve üretimi bugünkü düzeyin çok daha üzerine çıkacaktır. Kuşkusuz bütün bu gelişmeler sulama, tarımsal yapı ve yetiştirme tekniğinde dönemlere göre belli hedeflere ulaşılmasıyla gerçekleşecektir (KÜN ve ark., 1986).

4.1.2. GAP Alanının Türkiye Tahıl ve Baklagil Üretimindeki Önemi

Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt ve Şanlıurfa illerini kapsayan GAP alanı, geniş arazi varlığı ile büyük bir tarımsal üretim potansiyeline sahiptir. Ancak, bugün için bölgenin Türkiye tarla bitkileri ekilişindeki payı % 13, üretimindeki payı %6 dolayındadır. Görüldüğü gibi bölge, Türkiye tarla bitkileri ekilişinin önemli bir kısmının oluştururken üretimin daha az bir kısmını sağlamaktadır. Bu durumun başlıca nedeni; bölgede yağışın az, buna karşın sıcaklığın

yüksek olması dolayısıyla Türkiye ortalamasının altında bir verim elde edilmesidir. Öte yandan yüksek verim için önemli bir faktör olan özellikle azotlu gübre uygulaması da suya bağlıdır. Bu nedenle genelde kurak olan bölgede gübre kullanımı da sınırlıdır.

Bu tür iklimsel güçlüklerin büyük ölçüde tahıl ve baklagil ürünleriyle sınırladığı bölge ekiliş ve üretimi Türkiye ile karşılaştırmalı olarak aşağıda incelenmiştir.

4.1.2.1. Tahıllar

GAP kapsamına giren illerde buğday, arpa, çavdar, mısır, çeltik gibi tahıllar yetiştirilmekteyse de toplam tahıl ekilişinin büyük bir kısmını buğday ve arpa oluşturmaktadır. Diğer tahılların ekilişi ise toplam içerisinde oldukça düşük oranlarda yer almaktadır.

Türkiye ve GAP alanında tarla bitkileri ile tahılların ekiliş, üretim ve verimleriyle bu illerin Türkiye tahıl ekiliş ve üretimindeki payları çizelge 1'de verilmiştir.

Çizelge 1'de görüldüğü gibi GAP illerinin tarla bitkileri ekim alanı 2,4 milyon hektar, üretimi 2,9 milyon tondur. Bölge bu ekiliş ve üretimle Türkiye tarla bitkileri ekilişinde %13,1, üretiminde %5,5 oranında yer almaktadır. Türkiye genelinde işlenen alanların yaklaşık % 57'si tahıl tarımına ayrılmıştır. Bölgede bu oran daha az olup (%50), tahılların yansınra baklagil ürünleri de işlenen alan içerisinde oldukça büyük oranda (yaklaşık %23) yer almaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin geniş arazi potansiyeline karşın sulanan alanların çok düşük düzeylerde bulunması nedeniyle tahıllar bölgenin en önemli ürün grubunu oluşturmaktadır. Bölge, bugün için Türkiye tahıl ekilişinde %11,1 oranında yer almaktadır. Aynı oran buğday için %10,6 iken arpa için %15,8 dir. Bu da bölgede işlenen alanın çok daha fazla bir kısmının arpa üretimine ayrıldığını göstermektedir. Buğday, arpa dışında kalan diğer tahıllarda ise bölgenin ekiliş ve üretimi fazla değildir. Örneğin bu ürünlerin en önemlilerinden olan mısırdaki, GAP illeri Türkiye ekiliş ve üretiminin sırasıyla %1,1 ve %0,9'unu, pirinçte %5,7 ve %3'ünü oluşturmaktadır.

Bölge ile Türkiye tahıl tarımında asıl farklılık verim bakımından görülmektedir. Bölgede tahıl ürünlerinin hepsinde elde edilen verim Türkiye ortalamasının altındadır. Bu fark buğday, arpa ve pirinçte iki kata yakın iken mısırdaki nispeten azdır. Verim bakımından bölge ile Türkiye tahıl tarımı arasında görülen bu farklılık sonucu, bölge Türkiye tahıl ekiliş alanlarının yaklaşık %11'ini oluştururken Türkiye üretiminin sadece %6,4'ünü sağlamaktadır.

Çizelge 1. GAP Kapsamına Giren İllerin Türkiye Tahıl Ekiliş ve Üretimindeki Yeri (1987)

Ürünler	Ekiliş (1000 Ha)			Üretim (1000 Ton)			Verim (Kg/Ha)		
	Türkiye	GAP İlleri	Oran (%)	Türkiye	GAP İlleri	Oran (%)	Türkiye	GAP İlleri	GAP İlleri
Tarla Bitkileri	18.493	2.421	13,1	52.910	2.916	5,5	-	-	-
Tahıllar	13.846	1.534	11,1	29.172	1.869	6,4	-	-	-
Buğday	9.415	995	10,6	18.900	1.185	6,3	2.035	1.190	1.190
Arpa	3.314	525	15,8	6.900	653	9,5	2.092	1.243	1.243
Mısır	570	6	1,1	2.400	21	0,9	4.215	3.771	3.771
Pirinç	53	3	5,7	165	5	3,0	3.113	1.796	1.796
Diğer Tahıllar	494	5	1,0	807	5	0,6	-	-	-

Kaynak: DİE, 1987.

GAP illerinin 3 milyon hektarı aşan işlenen arazisinin yaklaşık 2,6 milyon hektarında (%83,1'inde) nadaslı kuru tarım uygulanmaktadır. Buğday-nadas-buğday veya buğday-nadas-mercimek ekim nöbetleri yaygın olup, buğdayın yerini kısmen arpa da alabilmektedir. Nadasız kuru tarım yalnızca 70 bin hektarlık bir alanda uygulanabilmektedir(KÜN ve ark., 1986). Sulanan alanlarda da yer yer tahıl ürünlerine rastlanmaktaysa da bu alanlarda en fazla yetiştirilen ürün pamuktur. Örneğin, Dicle Sağ Sahil ile Şanlıurfa-Harran ovalarının yeraltı suyu ile sulanan yaklaşık 21.300 hektarında sadece %0,3 oranında tahıllara rastlanmıştır.

GAP illerinin toplam tarla bitkileri tarımında buğday gerek ekilişte gerekse üretimde yaklaşık %41 oranında yer alırken arpa ekilişte %21,7, üretimde %22,4 oranında yer almaktadır. Söz konusu ürünlerin toplam tahıl ekilişindeki payları ise buğdayda %64,9, arpada %34,2, mısırdaki %0,4, pirinçte %0,2 dolayındadır. Buğday yaklaşık %65 ile en fazla ekiliş alanına sahip olmasına karşın, toplam tahıl üretiminin % 63 kadarını sağlamaktadır. Mısır ve çeltik ise ekilişin üzerinde bir pay almaktadır.

Buğday tarımında 1987 yılı verilerine göre 342.633 hektar ekiliş ve 331.418 ton üretimle Şanlıurfa başta gelmekte, bunu 220.069 hektar ekiliş ve 209.847 ton üretimle Diyarbakır izlemektedir. Buğdayda olduğu gibi arpa ekiliş ve üretiminde de ilk sırayı Şanlıurfa almakta ve bölge ekiliş ve üretiminin sırasıyla %42,6 ve %38,6'sını sağlamaktadır. GAP kapsamına giren altı il içerisinde en fazla buğday ve arpa yetiştirilen iller Şanlıurfa ve Diyarbakır olmakla birlikte bu illerde elde edilen verim bölge ortalamasının oldukça altındadır. Bölgede en fazla verim Gaziantep'de elde edilmektedir.

4.1.2.2. Baklagiller

Baklagiller bugün için proje alanında yaklaşık %23,4 oranında yer almaktadır. Tahıllarla birlikte bu oran %70'in üzerine çıkmaktadır(DSİ, 1988).GAP kapsamına giren illerde baklagil ürünleri olarak, mercimek ve nohut tarımı en fazla olup, bu iki ürün dışındaki baklagillerin tarımı gerek ekiliş gerekse üretim bakımından ihmal edilebilecek miktarlardadır. Nitekim, bölgenin genel karakterini büyük ölçüde yansıttığı düşünülen Dicle Sağ Sahil ve Harran Ovaları Sulama Projesi alanlarında mercimek ve nohut dışında herhangi bir baklagil ekilişine rastlanmamıştır. Yine aynı şekilde sulu alanlarda da baklagil tarımına rastlanmamış olup üretimin tamamı kuru koşullarda yapılmaktadır. DSİ'nin konuya ilişkin

çalışmalarından sadece Suruç-Baziki Proje alanında sulu koşullarda bir miktar mercimek ve nohut, Adıyaman-Göksu-Araban Proje alanında ise fasulye tarımı yapıldığı anlaşılmaktaysa da mercimek ve nohutun ekiliş oranı %0,3, fasulyenin %0,5'dir. Bu ürünlerin toplam proje alanı içerisindeki ekiliş oranı ise çok daha düşüktür(%0,05).

Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamına giren altı ilin 7,3 milyon hektar olan arazi varlığının yaklaşık 3,1 milyon hektarı (%43'ü) işlemeli tarıma elverişlidir (KÜN ve ark., 1986). Bu alanın da yaklaşık 2,4 milyon hektarında veya %79'unda tarla bitkileri tarımı yapılmaktadır.

GAP illeri tarla bitkileri ekilişinde baklagil ürünlerinin ayrı bir önem ve özelliği bulunmakta ve yaklaşık %30 oranında yer almaktadır. Ülke genelinde 2 milyon hektarın üzerinde olan baklagil ekim alanının yaklaşık 1/3'ü (698 hektarı) bölgede bulunmaktadır. Ancak söz konusu ürünlerde Türkiye ortalamasının altında bir verim elde edildiğinden üretimin daha az bir kısmını (%30,7'sini) sağlamaktadır (Çizelge 2).

Bölgenin Türkiye baklagil tarımında asıl önemi, mercimek üretiminde görülmekte ve Türkiye mercimek ekilişinde % 62,8, üretiminde ise %59,1 oranında pay almaktadır. GAP illeri, Türkiye mercimek üretiminin yarısından fazlasını sağlamaına karşın yağış faktörüne olan aşırı bağımlılık birim alan verimine de yansımalarak verimde önemli dalgalanmalara neden olmaktadır. Yörede yer yer yeşil mercimek ekilişine rastlanmaktaysa da üretimin tamamına yakın kısmını kırmızı mercimek oluşturmaktadır.

Baklagiller içerisinde mercimekten sonra en fazla ekiliş ve üretimi olan ürün nohuttur. Nohut, GAP illeri baklagil tarımında ekilişte yaklaşık %17, üretimde ise %16 oranında yer almaktadır. Türkiye nohut ekilişinin yaklaşık %18'i bu bölgede bulunmakta ve 725 bin ton olan Türkiye üretiminin %14,3'ünü karşılamaktadır. Nohut ve mercimek dışında bölgede yetiştirilen baklagil ürünleri olarak fasulye, burçak ve fiğ gibi ürünler sayılabilirse de bunların toplam içerisindeki payları gerek ekiliş gerekse üretim bakımından yok denilebilecek düzeylerde kalmakta, ayrıca Türkiye ortalamasının altında bir verim alınmaktadır. Söz konusu ürünlerden sadece fasulyede 2.073 kg/ha gibi ülke ortalamasının yaklaşık iki katı oranında bir verim elde edilmekte dolayısıyla bölge Türkiye fasulye ekilişinin yaklaşık %1'ini oluştururken üretimin %2,4'ünü sağlamaktadır.

GAP kapsamına giren altı il içerisinde baklagil tarımının en yaygın olduğu iller olarak tahıllarda olduğu gibi sırası ile Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin sayılabilirse de bu illerden Şanlıurfa ve Diyarbakır'da ortalama verim bölge ortalamasının altındadır. En az baklagil ekim alan ve üretimine sahip iller yine tahıllarda olduğu gibi Siirt ve Adıyaman'dır.

Verim bakımından da bölge illeri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Çizelge 2. GAP Kapsamına Giren İllerin Türkiye Baklagil Ekiliş ve Üretimindeki Yeri (1987)

Ürünler	Ekiliş (1000 Ha)			Üretim (1000 Ton)			Verim (Kg/Ha)	
	Türkiye	GAP İlleri	Oran(%)	Türkiye	GAP İlleri	Oran (%)	Türkiye	GAP İlleri
Tarla Bitkileri	18.493	2.421	13,1	52.910	2.910	5,5	-	-
Baklagiller	2.053	698	34,0	2.145	658	30,7	-	-
Mercimek	916	575	62,8	925	547	59,1	1.010	950
Nohut	665	117	17,6	725	104	14,3	1.106	887
Fasulye	180	2	1,1	210	5	2,4	1.167	2073
Diğer Baklagiller	292	3	1,0	285	3	1,0	-	-

Kaynak: DİE, 1987.

Mercimekte Mardin, Adıyaman ve Gaziantep Türkiye ortalamasının üzerinde bir verim elde ederken Diyarbakır, Şanlıurfa ve Siirt'te Türkiye ortalamasının oldukça altında bir verim alınmaktadır.

Bölgenin kuzey kesimine gidildikçe; Adıyaman ve Diyarbakır'a doğru ürün çeşitliliği arttığı gibi nohut tarımının da yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bununla birlikte nohutta en fazla verim Mardin Bölgesinde alınmakta, bunu Adıyaman ve Gaziantep izlemektedir. Fasulye tarımı ise daha çok Adıyaman Bölgesinde yoğunluk kazanmış durumdadır ve bölge ekilişinin yaklaşık %81'ini, üretiminin ise %85'ini sağlamaktadır. Bu ilde aynı zamanda, Türkiye ve bölge ortalamasının çok üzerinde bir verim alınabilmektedir.

Bölge, Türkiye baklagil ekiliş ve üretiminde bu denli önemli bir yere sahip iken özellikle iklim faktörüne olan aşırı bağımlılık ve üretimin büyük ölçüde ekstansif koşullarda yapılmasının doğal bir sonucu olarak üretim yıldan yıla önemli dalgalanmalar göstermektedir.

Baklagiller yer yer ekim nöbetine de sokularak, buğday-nadas-mercimek veya az da olsa buğday-nadas-nohut şeklinde bir yetiştirme tekniği uygulandığı görülmektedir. Buğdayın yerini bazen arpa da alabilmektedir (GÜNEŞ ve ark., 1986).

4.1.3. GAP Alanı Tahıl ve Baklagil Üretiminde Beklenen Gelişmeler

Güneydoğu Anadolu Projesi kapsamına giren illerin ekonomik yapısı büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Daha önemlisi, tarımsal açıdan bölgenin sahip olduğu gelişme potansiyeli diğer bölgelerimizin halen sahip olduğu potansiyelin çok daha üzerindedir. Bununla beraber yağış-sıcaklık ilişkisindeki elverişsiz durum, bölgede bitkisel üretimi kısıtlayan en önemli ekolojik faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede yağışın aylara dağılışı oldukça düzensiz olup yaz aylarında hemen hiç yağış yoktur. Kış yağışları ise kuruda yetiştirilen kışlıklar da belli bir düzeye dek verimin güvencesi ise de yazlıklar için sulamaya kesin gereksinme vardır. İklim faktörüne ilişkin bir başka güçlük, bölgede yaz sıcaklıklarının çok yüksek ve hava neminin çok düşük olmasıdır. Bitkiler için optimal gelişme sıcaklığının hayli üstündeki bu yüksek sıcak şokları ve optimalin altında olan bu düşük hava nemi birçok yazlık bitkilerde fizyolojik güçlükler, tohum ve meyve bağlamada aksaklıklara dolayısıyla verim düşüşlerine neden olur. Bu sakıncalar bölgenin belli yörelerinde çok etkili düzeyde ortaya çıkar (KÜN ve ark., 1986). Sulama suyu yetersizliği başta olmak üzere bu tür olumsuz ekolojik faktörlerin varlığı, ürün çeşitliliğini kısıtlayan en önemli etmenler olarak görülmektedir. Dolayısıyla altı ilin 3 milyon hektarı aşan işlenen arazisinin %90 kadarında kuru tarla tarımı yapılmaktadır. Bölgenin doğal ekolojik koşullarının gereği yağış periyoduna uyumlu olarak sonbaharda ekilen ve yağışların sona erdiği yaz

başlarında hasat edilen tahıl ve baklagiller yetiştirilmektedir(GENÇ, 1988). Nadas alanları dışında kalan yaklaşık 2,4 milyon hektar tarla bitkileri ekilişinde tahıl ve baklagiller birlikte %70'in üzerinde yer almaktadır. Bugün için büyük ölçüde tahıl ve baklagil ürünleriyle sınırlı olan ürün deseni içerisinde bir miktarda susam, ayçiçeği, bağ, Antep fıstığı, sulanan alanlarda ise pamuk ve tütün tarımı yapılmaktadır. Ancak GAP yatırımlarının gerçekleşmesi ve su yüzeylerinin genişlemesiyle bölgede en önemli kısıtlayıcı faktör olan sulama suyu ve diğer iklimsel güçlükler önemli ölçüde azalacak ve tarımsal açıdan bölgenin sahip olduğu büyük potansiyel ülke kullanımına sunulmuş olacaktır. Böylece halihazırda başlıca 3-5 ürünle sınırlı olan üretim deseni giderek zenginleşecek, mevcut ürünlerde ise verim ve üretim bugünkü düzeylerinin çok daha üzerine çıkacaktır.

Tarımsal üretim açısından anılan gelişmeler ilk anda akla gelen gelişmeler olmakla birlikte bu gelişmelerin nasıl ve hangi yönde ve ne miktarda olacağını tahmin edilmesi, çalışmaların yönlendirilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Ancak, geleceğe ilişkin yapılan bu ve benzeri analizler, kısa dönemler yerine uzun yılları kapsayacak geniş bir projeksiyon şeklinde olmalıdır. Çünkü, tarımsal üretimi ve üretim tekniğini etkileyen pek çok faktör vardır. Bu faktörlerden bir veya birkaçı arzulanan veya beklenen gelişmeleri engelleyecek veya güçleştirecek yönde bir gelişme gösterebilir. Bunların giderilmesi ise bazen çok uzun yıllar alabilmektedir. Bu faktörlerden birisi ve belkide en önemlisi çiftçi alışkanlıklarıdır. Çiftçilerimiz alışagelmış oldukları ürünleri ve üretim tekniklerini kolay kolay terk edememektedirler. Buna bazen de üreticinin sahip olduğu olanaklar ve ekonomik durumu elvermemektedir. Alışkanlıklar ve sahip olunan olanaklar üretici kararlarını ve üretimi bu denli önemle etkilemesine karşın GAP alanı için bugüne kadar yapılmış olan üretim miktarı ve deseni tahminlerinde söz konusu kriterlerin pek dikkate alındığı söylenemez. Ancak bu faktörlerin tarımsal üretimi nasıl ve ne yönde etkileyeceğinin bilinmesi veya tahminlerde göz önüne alınmasının güçlüğü ortadadır.

Ülkemizde bugüne kadar GAP alanı için alt projeleri de kapsayacak şekilde, üretim deseni ve buna bağlı olarak verim ve üretim miktarlarına ilişkin yapılan tek çalışmayı Devlet Su İşleri (DSİ) tarafından yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. Bunun dışında değişik kriterler göz önüne alınarak yapılmış birkaç üretim deseni ve üretim miktarı tahmin çalışmaları bulunmakla birlikte bu çalışmaların pek çoğu sadece bir veya birkaç özel ürün içindir. Yine bu çalışmalarda değişik kriterler ve farklı yöntemler izlenmiş olduğundan tahminler arasında aynı ürünler için dahi önemli tutarsızlıklar bulunmaktadır. Ayrıca, bu çalışmalarla belirlenmiş olan ekiliş oranları teknik ve ekonomik bakımdan en ideal oranlar olmuş olsalar bile, bölgenin sulamaya açılmasıyla gerçekleşecek ekiliş oranları ve buna bağlı olarak verim ve üretim miktarları olarak düşünmemek gerekir. Çünkü, bölgenin sulamaya açıldığı ilk yıllar oluşacak üretim deseni üzerine, daha çok üretici olanakları, alışkanlıkları ve

o ürünün yetiştirme tekniği hakkındaki bilgi düzeyleri ile bu doğrultuda verecekleri kararlar etkili olacaktır. Bu bakımdan, özellikle sulı tarımın ilk yıllarında öngörülen ekiliş oranlarından önemli sapmalar olacağı söylenebilir. Bu sürenin uzun veya kısalığı ise uygulanacak fiyat ve pazar politikaları ile bu çerçeve içerisinde götürülecek eğitim ve yayım hizmetlerinin etkinlik derecesi tayin edecektir.

Bilindiği gibi kuru tarımdan sulı tarıma geçilmesiyle halen proje alanı ürün deseni içerisinde yaklaşık %70 oranında yer alan tahıl ve baklagiller ekiliş ve üretimi önemli ölçüde değişime uğrayacaktır. Pamuk ise sulama ile birlikte üretim deseni içerisinde en fazla payı alması öngörülen üründür. Bu ürünler için DSİ tarafından belirlenen mevcut ve projeli koşullardaki ekiliş alanı, verim ve üretim ile değişim miktar ve oranları Çizelge 3'de verilmiştir.

Çizelgenin incelenmesiyle GAP alanı tarım topraklarının 822.079 hektarında, bir başka deyişle yaklaşık yarısında tahıl üretimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Proje alanının ikinci önemli ürün grubunu mercimek ve nohut oluşturmakta ve 382.021 hektarlık ekiliş ile yaklaşık %23,4 oranında yer almaktadır. Tahıllardan buğday ve arpa, baklagillerden ise mercimek ve nohut dışındaki tahıl-baklagil ekilişi çok düşük düzeylerde dir. Bölge ekilişinde 3/4 oranında yer alan tahıl ve baklagillerde, proje alanında baş kısıtlayıcı faktör olan sulama suyu yetersizliği nedeniyle oldukça düşük verim alınmakta dolayısıyla üretim, ekiliş alanlarının büyüklüğü karşısında son derece yetersiz kalmaktadır. Bu bakımdan, sulama suyu verimliliği artırmada tek ve en önemli faktör olarak kabul edilmektedir. Çünkü, sulama hangi iklim kuşağında olursa olsun birim alan üretiminin artması yönünde doğrudan etkili olduğu gibi, diğer üretim girdilerinin değerlendirilmesine de hizmet eden ve üretimde kararlılığı sağlayan bir uygulamadır. Sulama, beraberinde entansifleşmeyi de getirmekte, iklim de uygun ise yılda 2-3 ürün alınabilmektedir. Bu bakımdan projeden, bölgedeki tarımsal üretim kaynaklarının veya bölge potansiyelinin etkin bir şekilde değerlendirilmesi yönünde çok şeyler beklenmektedir. Bu da öncelikle mevcut arazi potansiyelinin bölgede yetiştirilmesi mümkün olan ürünler arasında teknik ve ekonomik bakımdan uygun bir biçimde bölüştürülerek, üretimde meydana gelebilecek olası gelişmelerin tahmin edilmesini gerektirmektedir. Bu amaçla yapılan araştırmalar, çalışmaların yönlendirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu konuda Devlet Su İşleri tarafından yapılan çalışmada, proje alanı için sosyal, ekonomik ve ekolojik kriterler göz önüne alınarak, gelişmesi tahmin edilen ürün deseni belirlenmiştir. Buna göre bölge ekilişinde yaklaşık 435 bin hektar veya %31,2 ile en büyük oranda yer alacak ürün pamuktur. Bunu %29,3 ile tahıllar (mısır ve çeltik hariç) izlemekle beraber tahıl ekilişinde %50,4 oranında bir azalma öngörülmektedir. Ancak kuruya göre yaklaşık %120 oranında artacağı varsayılan birim alan üretimi, buğday ve arpadan oluşan tahıllar üretimini 128.400 ton veya %0,09 oranında artıracaktır. Yaklaşık 382 bin hektar ekiliş alanı ve 505 bin ton

Çizelge 3. GAP Alanında Bitkisel Ürünlerin Mevcut ve Projeli Koşullardaki Ekiş, Üretim ve Verimleri ile Değişim Oranları

Ürünler	MEVCUT						PROJELİ						FARK		
	Ekiş Oranı (%)	Ekiş Alanı (ha)	Verim (kg/ha)	Toplam Üretim (Ton)	Ekiş Oranı (%)	Ekiş Alanı (ha)	Ekiş Alanı (ha)	Verim (kg/ha)	Toplam Üretim (Ton)	Ekiş Alanı (ha)	Verim (kg/ha)	Üretim (Ton)	Ekiş Alanı (%)	Verim (%)	Üretim (%)
Tahıllar	50,34	822.079	1.753	1.441.027	29,26	407.831	3.848	1.569.427	-414.248	2.095	-128.400	-50,4	119,5	0,09	
I.Ür.Mısır	-	-	-	-	0,90	12.549	3.509	44.033	12.549	3.509	44.033	-	-	-	
II.Ür.Mısır	-	-	-	-	2,25	31.398	2.330	73.167	31.398	2.330	73.167	-	-	-	
Çeltik	-	-	-	-	1,98	27.533	4.656	128.129	27.533	4.656	-128.129	-	-	-	
Mer-Noh.	23,39	362.021	1.322	505.022	1,74	24.213	2.162	52.355	-357.808	840	-452.667	-93,7	63,5	-89,6	
Fasulye	0,02	358	1.500	537	2,22	30.889	2.052	63.399	30.531	552	62.862	8528,2	36,8	11.706,1	
Pamuk	1,45	23.706	2.570	60.929	31,18	434.556	3.451	1.499.7	410.850	881	1.438.800	1733,1	34,3	2.361,4	
Diğer	24,80	405.048	-	-	32,73	456.303	-	-	51.255	-	-	12,7	-	-	
Toplam	100,00	1.633.212	-	-	100+2,25	1.393.874	-	-	-239.338	-	-	-	-	-	

Kaynak: DSİ, 1968 Verilerinden Yararlanılarak Hesaplanmıştır.

üretimle bölgenin halen tahıllardan sonra en önemli ürün grubunu oluşturan mercimek ve nohutta ise ekiliş alanı olarak % 93,7, üretim olarak da %89,6 oranında bir gerileme beklenmektedir. Söz konusu ürünlerin hektar başına üretimleri ise 840 kg. artarak 2.162 kg. dolayında gerçekleşecektir. Bu tahminde, ekiliş alanı olarak en hızlı gelişme fasulye ürünü için öngörülmektedir. Fasulye üretimi yılda sadece 537 ton iken sulamadan sonra ekiliş alanı ve verimde kaydedilmesi beklenen hızlı gelişmeler sonucu 63.399 tona ulaşması öngörülmüştür ki bu miktar %11.706 gibi oldukça yüksek bir oranda artışı ifade etmektedir. Proje alanında üretimi yapılamayan tahıllardan mısır ve çeltiğin ise sulamayla birlikte ürün deseni içerisinde sırasıyla 43.947 ve 27.533 hektar dolaylarında yer alacağı, üretimlerinin 117.200 ve 128.129 ton olacağı öngörülmüştür (Çizelge 3). Burada tamamı 43.947 hektar olan mısır ürünü ekilişinin yaklaşık %70'ini ikinci ürün mısır oluşturmaktadır.

Daha önce de belirtildiği üzere, söz konusu ürün deseni tahminleri, teknik ve ekonomik kriterler bakımından optimal olsa da pratikte önemli sapmalar olacağı muhakkaktır. Bu sapmaların özellikle bölgenin sulamaya açıldığı ilk yıllarda en fazla olması beklenmektedir. Örneğin, DSİ tahminlerinde pamuk için öngörülen ekiliş oranı %31,2'dir. Oysa bölgede yapılan araştırma sonuçları, bugün yöre çiftçilerinin eğilimlerinin bölge ekilişinde pamuk bitkisine %73 oranında yer verme yönünde olduğunu göstermektedir. Kaldı ki üreticilerin önemli bir kısmı pamuk tarımı için yeterli ekonomik güce ve bilgi düzeyine sahip olmadıkları halde eğilimleri bu yöndedir. Bu durum, pamuğun ürün deseni içerisinde %70 dolayında yer alacağı şeklinde yorumlanmamalıdır. Çünkü, bugün bölgede, başta sulama suyu yetersizliği tahıl ve baklagil gibi sulama gereksinimi nispeten az olan ürünlerin yetiştirilmesini adeta zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan bölgenin sulamaya açıldığı ilk yıllarda öngörülenin üzerinde bir pamuk ekilişi gerçekleşebilir ki bu da büyük olasılıkla tahıl, baklagil ekilişine yansiyarak ürün deseni içerisinde söz konusu ürünlerin daha düşük oranlarda yer almasına neden olabilecektir. Ancak, sulama ve su yüzeylelerinin artmasıyla pamuk hastalık ve zararlılarının ortaya çıkması, işgücü talebinin dolayısıyla fiyatının artması, pamuk üretim maliyetinde önemli artışlara neden olacak, ayrıca ilk yıllarda oluşacak fazla üretim; sulama, pazar, fiyat, depolama gibi sorunları beraberinde getirecektir. Dolayısıyla pamuk üreticiler açısından eski çekiciliğini büyük ölçüde yitirecektir. Bu durum, sulı tarımın ilk yıllarında ekiliş düşük oranlarda gerçekleşecek olan tahılların ve belki de baklagillerin ürün deseni içerisinde arzulanan oranlarda yer alması yönünde bir gelişmeye neden olacaktır. Böylece, zamanla ürünler arasında ekiliş bakımından rasyonel bileşime doğru bir gelişme olabilecektir. Nitekim, Aşağı Seyhan Ovası Sulama Projesi alanında benzer gelişmeler yaşanmıştır. Projede, pamuk için %35 oranında bir ekiliş öngörüldürken 1960 yılındaki gerçekleşme, öngörülenin çok daha üzerinde (% 75,0) olmuş, ancak bu oran daha sonra büyük ölçüde azalarak 1983/84 yıllarında %55 dolaylarına kadar

düşmüştür. Tahıllarda ise ekiliş oranının %13 dolaylarında olması hedeflenmiş iken bölgenin sulamaya açıldığı 1960 yılında öngörülenin de altında, %10 oranında gerçekleşmiş, ancak daha sonra tahılların proje alanındaki ekilişi yaklaşık üç kat artarak 1983/84 yıllarında %33 olarak gerçekleşmiştir.

Görüldüğü gibi proje hedefi ile gerçekleştirmeler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca bölgenin sulamaya açıldığı ilk yıllarda pamuk ekilişi, proje hedefinin oldukça üzerinde gerçekleşirken sulamadan yaklaşık 25 yıl sonra bu oran giderek düşmüş, tahıllar ekilişi ise yine aynı dönemde yaklaşık %226 oranında bir artış göstermiştir. O halde, bugün olduğu gibi gelecekte sulu ve entansif tarıma geçildiğinde de tahıllar bölgedeki önemini koruyacaktır. Nitekim Çukurova'da buğday kışlık olarak yetiştirilen en önemli üründür (GENÇ, 1988).

Bölgenin sulamaya açılmasından en fazla etkilenecek ürünlerin başında baklagiller gelmektedir. Baklagillerden özellikle halen proje alanında %23,4 ile tahıllardan sonra en fazla ekim alanı bulan mercimek ve nohut ekilişinde %94, üretiminde ise %90 oranında bir azalma olacağı tahmin edilmektedir. Fasulyede ise diğer baklagil ürünlerinin aksine ekilişte %8.528, üretimde yaklaşık %11.700 gibi rekor artışlar öngörülmektedir (Çizelge 3). Bu beklentilerin gerçekleşmesi halinde 1,65 milyon ton olan Türkiye mercimek ve nohut üretimi yaklaşık %27,5 oranında azalacaktır ki bu azalma Türkiye'nin dünya mercimek ve nohut piyasalarındaki halen sahip olduğu rakipsiz ülke olma özelliğini büyük ölçüde yitirmesine neden olacaktır. Kaldı ki söz konusu ürünlerde Türkiye'nin ilave dışsattım olanakları da bulunmaktadır.

Diğer taraftan, yemelik ya da yemlik baklagillere ekim nöbeti içerisinde mutlaka yer verilmelidir. Çünkü, baklagillerin dane ürünü insan ve hayvan beslenmesinde değerli besin ve yem olarak geniş tüketim olanağı bulunması yanında, kökleriyle hava azotunu fikse ederek, toprağa organik madde kazandırarak karbon/azot dengesine, mikroorganizmaların üremesine ve toprak canlılığının artırılmasına önemli katkılar sağlayarak, kendinden sonraki bitkilerin verimlerinde önemli artışlara neden olur (KÜN ve ark., 1986). Bu bakımdan, baklagil ürünlerinin hem ekim nöbetindeki büyük önemi hem de dışsattım olanaklarının bulunması veya en azından mevcut pazarların kaybedilmemesi amacıyla söz konusu ürünlerin azalacak olan üretimleri, bölgede ekim nöbetine sokularak ve diğer kuru tarım alanlarına kaydırılarak önlenmelidir. Gerçi, tarla bitkilerinin ekim nöbetinde baklagillerin önemi anlaşıldıkça, bu ürünler için öngörülen %1,74 oranında ekiliş ve 52 bin ton olan üretimin üzerinde bir gerçekleştirme beklenebilir. Ayrıca, Türkiye'de üretimi halen son derece az olan ve bölge için yapılan ürün deseni tahminlerinde de yer verilmeyen bezelye, bakla, börülce ve fiğ gibi diğer baklagillere de ürün deseni içerisinde yer verilerek üretimleri teşvik edilmelidir. Çünkü, söz konusu ürünler için de önemli pazarlar mevcut olup, bir kısım ülkelerin baklagil ürünleri ithalatında bu ürünler nohut ve mercimekten daha büyük oranlarda yer almaktadır.

4.2. GAP Alanında Tahıl ve Baklagillerin Pazarlama Yapısı

Önceki bölümlerde, tahıl ve baklagillerin üretim yapıları ve sulamayla birlikte öngörülen verim ve üretim artışları konuları üzerinde durulmuştu. Ancak günümüz koşullarında önemli olan bir ürünün üretilmesi veya üretiminin artırılmasından çok, bu ürünlerin gereksinim duyulan yer, zaman ve şekilde tüketiciye ulaştırılmasıdır. İşte, üretici ile tüketici arasındaki mal ve hizmet hareketleriyle ilgili bu tür faaliyetlerin tümünü ifade eden pazarlama, üretim kadar hatta ondan daha büyük önem taşıyan bir olaylar zinciridir. Ürünler tüketilmedikçe veya gerektiği şekilde tüketiciye ulaştırılmadığı sürece, ekonomik anlamda mal olma niteliğini kaybedebileceği gibi üretimine de devam edilmeyecektir. Üretimin sürekliliği, geliştirilmesi ve artırılması her şeyden önce pazarlamamın başarısına bağlıdır. Bu bakımdan GAP alanında üretime ilişkin hedeflere ulaşılabilmesi için pazarlamaya mutlak surette gereken önemin verilmesi gerekmektedir. Ürün pazarlaması, üretimi geliştirme çabalarıyla birlikte ele alınmalı, pazarlama hizmetleri (toplama, işleme, dağıtım) üretimin sürekliliğini ve geliştirilmesini sağlayacak yönde iyileştirilmelidir. Bir başka deyişle, pazarlama safhasında meydana gelebilecek olası bir tıkanıklık, üreticiler açısından caydırıcı bir etki yapabileceğinden pazarlama kolaylıkları üretimi teşvik edecek yönde geliştirilmelidir. Aksi takdirde, üretime ilişkin hedeflere ulaşmak mümkün değildir. Bu amaçla; öncelikle bölgede tarım ürünlerinin üreticiden tüketiciye ulaştırılması aşamasında görev alan kişi ve kuruluşların fonksiyonları ile bunların pazarlamadaki etkinlik dereceleri incelenerek, sistemin üretimde arzulanan hedeflere ulaşılmasını güçleştirebilecek veya engelleyebilecek yönleri ortaya konulmalı ve giderilmesi yolunda birtakım çareler aranmalıdır.

Bu bölümde, halen bölge üreticilerinden önemli bir kısmının başlıca geçim kaynağını oluşturan ve sulamadan da büyük ölçüde etkilenecek olan tahıl ve baklagillerin mevcut pazarlama yapıları ayrı ayrı incelenerek, geliştirilmesi olanakları üzerinde durulmuştur.

4.2.1. Tahıl ve Baklagil Üretimlerinin Pazar Arzı

Ülkeler geliştikçe pazar için üretim modeli de yaygınlaşmaktadır. Bu modelde üretimin daha büyük kısmı pazara arz edilirken öztüketim oram giderek azalmakta, dolayısıyla üretimi ve üretici gelirlerini etkileme amacına yönelik devlet müdahalelerinin etkinlik derecesi yüksek olmaktadır. Bu bakımdan, işletmelerin üretimlerini ne şekilde değerlendirdiklerinin bilinmesi, pazarlama açısından olduğu kadar, uygulanacak tarım politikaları açısından da büyük önem taşımaktadır.

Aşağıda GAP alanını büyük ölçüde temsil niteliğine sahip olduğu düşünülen Şanlıurfa-Harran ile Dicle Sağ Sahil ovalarındaki tahıl ve baklagil işletmelerinin üretimlerini ne şekilde değerlendirdikleri incelenmiştir. Tahıllardan buğday ve arpa, baklagillerden ise mercimek, nohut dışında diğer tahıl ve baklagil üretimleri bölge ekilişinde çok düşük oranlarda yer aldığından inceleme dışı bırakılmıştır.

4.2.1.1. Tahıllar

Bölgede, tahıl üretimi genellikle pazar için yapılmakla birlikte öztüketim oranı yüksektir. Özellikle arpada bu oran üretimin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Aynı oran buğdayda daha düşük düzeydedir (Çizelge 4).

Çizelge 4'de görüldüğü gibi buğday üretiminin %58,9'u, arpa üretiminin %40,8'i pazara arz edilmektedir. Bu oranlara satılmak üzere ayrılan %9,8'lik buğday ile %10,4'lük arpa üretimi de dahil edildiğinde, söz konusu değerler sırasıyla %68,7 ve %51,2 olmaktadır. Oysa bölgenin diğer önemli ürünlerinden olan pamukta aynı oran %99, Antep fıstığında %100, biber, domates ve patlıcandan oluşan sebzelerde ise sırasıyla %88-93 ve 91'dir (GÜNEŞ ve ark., 1986). Bu durum, tahıl üretiminin önemli bir bölümünün halen işletmede tüketildiğini göstermektedir. Kaldı ki bölgedeki üreticilerin yeraltı sularıyla sulanan az miktardaki alanlar dışında, tarımsal faaliyetleri büyük ölçüde tahıl üretiminden ibarettir. Diğer bir ifadeyle tahıllar, sulama suyu veya yağış yetersizliği nedeniyle yöre halkının en önemli geçim kaynağını oluşturmaktadır.

Tahıl ürünlerinin pazara arz edilme oranları küçük işletme gruplarında çok daha düşük düzeydedir. Örneğin bu oran 501 dekarın üzerinde işletme genişliğine sahip büyük işletme grubunda buğday için %80,0, arpa için %67,0 gibi daha yüksek oranlarda iken 251-500 dekar arası işletme genişliğine sahip orta işletme grubunda sırasıyla %75,1 ve %36,9'dur. 250 dekarın altında işletme genişliğine sahip küçük işletme grubunda ise pazar arzı; buğday için %46,1, arpa için %38,9 gibi çok daha düşük oranlardadır. Görüldüğü gibi işletmeler küçüldükçe ürünlerin pazara arz edilme oranları da küçülmektedir. Bu durumda, üreticilerin sattığı ürün miktarına göre tarımda gelirin arttırılması amacına yönelmiş fiyat destekleme politikaları yoluyla üreticiye ulaştırılmak istenen ilave gelirden daha çok pazara dönük üretim yapan büyük üreticiler yararlanmaktadır. Oysa ürettiği ürünü kendi işletmesinde tüketen veya üretimine oranla pazar arzı düşük olan, buna karşın gelir transferine en çok gereksinim duyan küçük üreticilere fiyat destekleme politikalarıyla yardım etme olanağı kısıtlıdır. Bu uygulama, üretim politikası açısından kabul edilse bile gelir dağılımındaki dengesizliği daha da arttıracak bir uygulamadır. Kaldı ki araştırma alanında tahıl üretimi yapılan işletmelerin buğdayda %68,7, arpada %51,2 olarak

Çizelge 4. Araştırma Alanında İşletme Gruplarına Göre Tahılların değerlendirilmesi (% Olarak)

İşletme Grupları (da)	Aile Tüketimi	Tohumluk	İşçiye Verilen	Hayvan Yemi Olarak Kul.		Satılacak Olan		Satılan	Diğer	Toplam						
				Buğday	Arpa	Buğday	Arpa				Buğday	Arpa				
0-250	31,6	-	12,3	6,7	0,7	10,5	2,5	35,8	6,9	3,5	39,2	35,4	6,8	8,1	100,0	100,0
251-500	11,7	-	11,1	16,2	-	4,5	0,5	41,7	10,7	12,5	64,4	24,4	1,6	0,7	100,0	100,0
501+	5,4	-	10,1	8,9	3,2	2,6	0,6	19,4	11,2	15,3	68,8	51,7	0,7	2,1	100,0	100,0
Ortalama	14,8	-	11,0	9,3	1,6	5,9	1,2	29,5	9,8	10,4	58,9	40,8	2,7	4,1	100,0	100,0

belirtilen pazara arz edilme oranlarına henüz satılmamış olup da satılmak üzere ayrılmış olan miktarlar dahil edilmiştir. Bu miktarlar her ne kadar satılmak üzere ayrılmış ise de bunların daha sonra ne şekilde değerlendirildikleri bilinmemektedir.

Bölgede, üretici gelirlerinin yetersizliği nedeni ile tahıllar genellikle hasattan hemen sonra, bekletilmeden satılmaktadır. Diğer taraftan üreticilerin depolama olanakları da son derece kısıtlı olup depolama genellikle evin bir odasında yığma olarak ilkel koşullarda yapılmaktadır. Bölgede bu şekilde depolanan ürün miktarı gerek buğdayda gerekse arpada toplam üretimin yaklaşık %10'unu oluşturmaktadır.

Bölgede buğdaydan ekmek ve benzeri unlu mamüller yapımı son derece yaygın olup, dışarıdan bu ürünler satın alınmamaktadır. Yeya bu amaçla işletme dışından buğday alımı çok düşük düzeydedir. Bu nedenle, buğday üretiminin pazara arz dışında en fazla kullanım alanı yaklaşık %15 ile aile tüketimi şeklinde olmaktadır. Bu oran, 0-250 dekar arası küçük işletme grubunda toplam üretimin yaklaşık üçte birine eş değerdir. Arpada ise hayvan yemi olarak kullanım, pazar arzı dışında üretimin ikinci önemli kısmını, yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır. Aynı oran küçük işletme grubunda, üretimin satılan kısmına yakın iken orta işletme grubunda %41,7, 500 dekarın üzerindeki büyük işletme grubunda ise %19,4'dür. Buğdayın hayvan yemi olarak kullanım işletmeler genelinde üretimin sadece %1,2'si oranındadır.

Üreticiler tohumluk buğday ve arpayı da dışardan almak yerine genellikle kendi üretimlerinden sağlamayı tercih etmektedirler. Bu bakımdan, buğday üretiminin %11'i, arpa üretiminin %9,3'ü tohumluk olarak bir sonraki üretim için ayrılmaktadır. Ayrıca bölgede, özellikle arpa üretiminin daha çok hasat sırasında çalışan işçilere ve biçerciye işgücü ücret karşılığı olarak verilmesi oldukça yaygın olup, arpa üretiminin yaklaşık %6'sı bu amaçla kullanılmaktadır. Aynı oran buğday için sadece %1,6'dır. Bunun dışında daha çok buğday ve arpa üretimi yapılan işletmelerin önemli bir kısmı üretimlerinin belli bir oranını (genellikle 1/10'unu) fitre, zekat veya yardım şeklinde köydeki muhtaç kişilere dağıtmaktadırlar. Çizelgede diğer başlığı altında gösterilen ve buğday için %2,7, arpa için %4,1 olan değerlerin tamamına yakın kısmını bu tür yardımlar oluşturmaktadır.

İncelenen işletmelerde tahıllardan elde edilen en önemli yan ürün olan saman ise bizzat işletmede kullanılma ve satış şeklinde değerlendirilmektedir. Tüm işletmelerde üretilen arpa samamının tamamı işletmede kullanılırken buğday samamının %2,8'i satış şeklinde değerlendirilmiştir. Buğday samanı yörede üretilen önemli bir yan ürün olduğu halde, üreticiler tarafından yeterince değerlendirilememekte, hatta önemli bir kısmı tarladan toplanmayarak yakılmaktadır.

4.2.1.2. Baklagiller

Tahıllarda olduğu gibi baklagillerde de üretim çoğunlukla pazar için yapılmaktadır. Araştırma alanında mercimek ve nohut dışında diğer baklagil üretimine rastlanmamış olup, bu ürünlerin pazara arz oranları mercimek için %83,9, nohut için %86,1 olarak saptanmıştır. Baklagiller genelinde aynı oran, ortalama %84,2 dir. Bu değerlere araştırma sırasında henüz satılmamış olup da satılmak üzere depolanmış miktarlar da dahil edilmiştir. Söz konusu değerler mercimekte üretimin %7,4'ünü, nohutta %20,0'sini oluşturmaktadır. Baklagillerde üretimin pazara arz edilen kısmı, işletme genişliğine paralel olarak artmakta ve nohut ürününde bu değer %96,3 gibi oldukça yüksek bir düzeye ulaşmaktadır (Çizelge 5).

Tahıllarda olduğu gibi baklagillerde de üreticilerin kar amaçlı depolama olanakları son derece kısıtlıdır. Baklagillerde işletmeler ortalaması olarak depolanan ürün miktarı az olduğu gibi depolama süresi de genellikle birkaç ay gibi kısa süreli olmaktadır. Bu duruma çoğunlukla üreticilerin içinde buldukları nakit sıkıntısı sebebiyle ürünü biran önce elden çıkarmak istemeleri neden olmaktadır.

Bölgede, baklagil üretiminin pazar arzı dışında kalan %15,8'i aile tüketimi, tohumluk, işgücü ücret karşılığı, yardım ve hayvan yemi gibi diğer şekillerde değerlendirilmektedir. Bir sonraki üretim için tohumluk olarak ayrılan miktar, gerek mercimekte gerekse nohutta toplam üretimin yaklaşık %10'u iken nohutun aile tüketimine ayrılan kısmı (%3,7), mercimeğe oranla çok daha fazladır (%1,3). Bu değerler işletme genişliği küçüldükçe artmakta ve 250 dekarın altındaki küçük işletme grubunda mercimek için %1,8, nohut için %6,2 gibi yüksek bir değere ulaşmaktadır. Bölgede nohut ürününün işgücü ücret karşılığı olarak işçilere verilmesi durumuna pek rastlanmazken mercimek üretiminin %3,4'ü bu amaçla kullanılmaktadır. Yine bölgede, tahıllardaki kadar yaygın olmamakla birlikte bir kısım üreticiler mercimek üretimlerinin belli bir oranını (genellikle 1/10'unu) yardım amacıyla köydeki muhtaç kişilere dağıtmaktadırlar. Bu amaçla kullanılmayan, baklagillerden sadece mercimekte %0,3 oranındadır (Çizelge 5).

Tahıllarda olduğu gibi baklagillerde de üretimin pazar arzı dışındaki kullanım alanları, küçük işletme grubunda üretimin önemli bir bölümünü oluştururken büyük işletme grubunda çok düşük oranlardadır. Bu durum, küçük işletmelerin üretimlerinin daha küçük bir kısmını satabilmelerine olanak sağlamakta, dolayısıyla fiyatlar yoluyla üreticiyi desteklemeyi amaçlayan politikalardan fazla üretip piyasaya fazla ürün arz eden büyük üreticilerin daha büyük oranlarda yararlanmalarına neden olmaktadır. Bu durum ise tahıllar kısmında değinildiği üzere gelir dağılımındaki dengesizliği daha da arttıran bir uygulamadır.

Bölgede baklagil üretiminden elde edilen en önemli yan ürün mercimek samanıdır. Mercimek samanı özellikle Şanlıurfa bölgesinde önemli bir gelir kaynağı

Çizelge 5. Araştırma Alanında İşletme Gruplarına Göre Baklagillerin Değerlendirilmesi (% Olarak)

İşletme Grupları (da)	Aile Tüketimi	Tahmin	İşçilere Verilen	Satılacak Olan	Diğer	Toplam								
						Mercimek Nohut	Mercimek Nohut	Mercimek Nohut						
0-250	1,8	6,2	11,1	19,7	4,8	-	10,7	23,6	71,1	50,5	0,5	-	100,0	100,0
251-500	1,3	5,4	10,0	12,3	2,0	-	6,7	48,8	79,9	33,5	0,1	-	100,0	100,0
501+	0,5	0,9	12,9	2,2	3,0	0,6	3,0	-	80,6	96,3	-	-	100,0	100,0
Ortalama	1,3	3,7	11,1	9,9	3,4	0,3	7,4	20,0	76,5	66,1	0,3	-	100,0	100,0

olup, üretimin önemli bir kısmı ihraç edilmek üzere tüccarlara satılmaktadır. Araştırma alanı için bu oran %32,5'dir. Mercimek samanı üretiminin geri kalan %67,5'i ise işletmelerde genellikle hayvan beslemede kaba yem olarak kullanılmaktadır.

4.2.2. Tahıl ve Baklagillerin Satış Yerleri ve Şekilleri

4.2.2.1. Tahıllar

Araştırma alanında tahıl ve baklagil ürünleri Toprak Mahsulleri Ofisi, tüccar, komisyoncu ve fabrika gibi çeşitli kişi ve kuruluşlara satılmaktadır. Bölgede en fazla alım yapan veya tercih edilen alıcı tüccar olup, buğday dışında diğer tahıl ve baklagil ürünleri alımındaki payı %50'nin üzerindedir. Örneğin incelenen işletmelerde buğday üretiminin %42'si, arpa üretiminin %51,1'i tüccara satılmıştır (Çizelge 6). Bölge çiftçilerinin ürün satışında tüccarı tercih etmelerinin başlıca nedenleri olarak; ürün bedelinin peşin ödenmesi ve bizzat işletmeye gelinerek ürünün satın alınması sayılabilirse de asıl önemlisi, tüccarın sahip olduğu geniş finansman olanaklarıyla üreticiyi kendisine bağlamasıdır. Bir başka deyişle, üreticilerin büyük çoğunlukla nakit sıkıntısı içerisinde bulunmaları, onların pazarlık gücünü düşürmekte ayrıca tüccar gibi peşin ödeme yapan kaynaklara yönelmelerine neden olmaktadır.

Çizelge 6. Araştırma Alanında Tahılların Satış Yerlerine Göre Dağılımı (% Olarak)

İşletme Grupları (da)	Tüccar		Komisyoncu		TMO		Diğer		Toplam	
	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa
0-250	40,9	46,8	35,8	37,2	18,4	8,6	4,9	7,4	100,0	100,0
251-500	27,7	36,0	23,9	42,1	21,8	21,9	26,6	-	100,0	100,0
501+	50,6	56,4	16,0	14,4	13,9	19,0	19,5	10,2	100,0	100,0
Ortalama	42,0	51,1	22,2	24,8	17,1	15,9	18,7	8,2	100,0	100,0

Çizelgede görüldüğü gibi tahıllarda ikinci önemli alıcı grubunu komisyoncular oluşturmaktadır. Bölgedeki arpa üretiminin %24,8'i komisyoncu aracılığı ile satılırken buğday üretiminin %22,2'si bu şekilde satılmıştır. Üreticiler, genellikle Toprak Mahsulleri Ofisine (TMO) ürün satmak istememektedirler. Buna gerekçe

olarak; ürün bedelinin peşin ödenmemesi, tahribat, temizlik gibi nedenlerle fiyat indirimleri gösterilmektedir. Nitekim incelenen işletmelerde, araştırmanın yapıldığı Ekim-1988 tarihine kadar satılmış olan buğday ürünü içerisinde TMO'nun payı sadece %17,1, arpada %15,9 dur. Daha önce de belirtildiği gibi nakit sıkıntısı nedeniyle tüccarla önceden bağlantı kuran üreticiler, ürünlerini bazen ofis fiyatlarının da altında tüccara satmak zorunda kalmaktadırlar. Bu bakımdan, ofisin alım koşulları üreticilerin bu durumları dikkate alınarak iyileştirilmesi halinde, ofise getirilen ürün miktarı da önemli ölçüde artabilecektir. Tahıllar tüccar, komisyoncu ve TMO'nun yanı sıra çeşitli un, yem, makarna fabrikalarına ayrıca köylülere satılmaktadır. Çizelgede diğer başlığı altında verilen bu tür satışlar, pazara arz edilen üretimin buğdayda %18,7'sini, arpada %8,2'sini oluşturmaktadır.

Araştırma alanında tahıl ve baklagil satışları büyük ölçüde işletmede yapılmaktadır. Yani alıcı(genellikle tüccar) bizzat işletmeye gelerek ürün bedelini ödemekte ve ürünü satın almaktadır. Nitekim incelenen işletmelerde tahıl ürünleri satışının yaklaşık %45,2'si işletmede yapılmıştır. Aynı oran buğday için %37,6, arpa için %56,1'dir(Çizelge 7).

Çizelge 7. Araştırma Alanında Tahılların Teslim Yerlerine Göre Dağılımı (% Olarak)

İşletme Grupları (da)	İşletmede		Pazarda		TMO'ya		Diğer		Toplam	
	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa
0-250	16,1	47,8	65,5	43,6	18,4	8,6	-	-	100,0	100,0
251-500	21,8	26,0	33,6	52,1	21,8	21,9	22,8	-	100,0	100,0
501+	54,9	66,6	11,8	14,4	13,8	19,0	19,5	-	100,0	100,0
Ortalama	37,6	56,1	28,7	28,0	17,1	15,9	16,6	-	100,0	100,0

İşletmede teslim şeklinde yapılan satışların tamamına yakın bir bölümü tüccara olmakla birlikte, bir kısım üreticiler ürünlerini bizzat kendileri götürerek pazarda tüccara satmaktadırlar. İşletmedeki satışların az bir bölümü de köylülere olmaktadır. Daha çok arpa ürünüde görülen bu tür satışlar, buğdayda nispeten azdır.

Bölgede yaygın olarak görülen diğer bir teslim şekli de pazarda teslimdir. Pazar, halk arasında "buğday pazarı" olarak adlandırılan borsadır. Borsaya getirilen ürünlerin önemli bir kısmı yine tüccara satılmaktadır. Borsada komisyoncu vasıtasıyla satışlar da olabilmektedir. Bu tür satışlarda, üretici ürününü satması için

komisyoncuya vermekte ve ürün satışından sonra parasını almaktadır. Komisyoncu bu hizmetinden dolayı ürün satış tutarı üzerinden %2 oranında komisyon ücreti kesmektedir. Yörede bu tür satışlar (pazarda teslim), buğdayda pazar arzının %28,7'sini, arpada %28,7'sini, arpada %28'ini oluşturmaktadır. TMO'ya bizzat üreticinin götürerek teslim ettiği miktar ise buğdayda %17,1, arpada %15,9'dur.

Satışlar, genellikle dökme olarak yapılmaktadır. Ayrıca bir miktar da çuvallı satışlara rastlanmaktaysa da bu tür satışlar daha çok küçük miktarlardaki satışlar için geçerlidir.

Yörede tahıl ürünleri satışları büyük ölçüde peşin olarak yapılmaktadır. Arpada, satılan miktarlar buğdaya göre genellikle az olduğu için peşin satış oranı bu üründe daha fazladır. Örneğin, araştırma alanı olarak seçilen Şanlıurfa Bölgesinde bu oran %76,7 iken Diyarbakır Bölgesinde %88,9'dur. Aynı oranlar buğday için sırasıyla %70,0 ve %58,6'dır (Çizelge 8).

Çizelge 8. Tahıllarda Ürün Bedelini Ödeme Şekilleri (% Olarak)

Bölgeler	Tamamı Peşin		Kısmen Peşin		Tamamı Vadeli		Toplam	
	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa
Şanlıurfa Bölgesi	70,0	76,7	24,0	16,7	6,0	6,6	100,0	100,0
Diyarbakır Bölgesi	58,6	88,9	39,3	11,1	7,1	-	100,0	100,0

Bölgede peşin alımların tamamına yakın bir kısmı tüccar tarafından yapılmaktadır. Bununla beraber ürününü tüccara peşin sattığını söyleyen üreticilerin önemli bir kısmı önden bir miktar para almış olmakla birlikte, geri kalan miktar için 10-20 gün bazen de bir ay kadar çeşitli gerekçelerle bekletildiklerini belirtmişlerdir. Bu bakımdan çizelgede Şanlıurfa Bölgesinde buğday için %24, arpa için %16,7; Diyarbakır Bölgesinde ise %39,3 ve %11,1 olan kısmen peşin satışların önemli bir bölümünü bu tür satışlar oluşturmaktadır. Üreticilerin içinde buldukları nakit sıkıntısı nedeni ile nispeten fazla fiyat veren alıcılar yerine peşin ödeme yapan kişi ve kuruluşları tercih etmeleri, bölgede vadeli satışların az olmasının başlıca nedenidir. Nitekim, tamamen vadeli satılan ürün miktarı Şanlıurfa Bölgesinde buğday arzının sadece %6'sını, arpa arzının %6,6'sını oluştururken Diyarbakır Bölgesinde yalnız buğdayda %7,1 oranında vadeli satışa rastlanmıştır.

4.2.2.2. Baklagiller

Tahıllarda olduğu gibi baklagillerde de ürün satışında en fazla tercih edilen alıcı tüccarlardır. Yörede özellikle nohut ürünü %84,6 gibi oldukça yüksek oranda tüccara satılmaktadır. Mercimek için bu değer daha düşük olmakla birlikte (%53,2), satılan ürün miktarının yarısından fazlasını oluşturmaktadır(Çizelge 9). Tüccarın sınımlar içerisinde bu denli önemle yer alması, tahıllar kısmında değinildiği üzere, tüccarın sahip olduğu geniş finansman olanakları ile üreticiye daha iyi alım koşulları sağlamasından ileri gelmektedir.

Baklagillerde ikinci önemli satış şekli, komisyoncu vasıtası ile yapılan satışlardır. Mercimekte bu tür satışlar daha fazla olup, yöredeki mercimek üretiminin yaklaşık üçte biri bu şekilde satılmaktadır. Nohut ürünüde ise komisyoncu aracılığı ile yapılan satışlar toplam üretimin sadece %1,4'ünü oluşturmaktadır. Bu şekilde yapılan satışlarda, komisyoncu ürün satış tutarı üzerinden %2 komisyon ücreti kesmektedir. Ancak bu tür satışlarda ürün satış bedeli üzerinden hangi tür ve oranda kesinti yapıldığı çoğunlukla üretici tarafından bilinmemektedir.

Çizelge 9. Araştırma Alanında Baklagillerin Satış Yerlerine Göre Dağılımı (% Olarak)

İşletme Grupları (da)	Tüccar		Komisyoncu		TMO		Diğer		Toplam	
	Mercimek	Nohut	Mercimek	Nohut	Mercimek	Nohut	Mercimek	Nohut	Mercimek	Nohut
0-250	25,1	57,1	55,0	-	15,7	42,9	4,2	-	100,0	100,0
251-500	50,5	89,6	24,8	10,4	24,7	-	-	-	100,0	100,0
501+	97,9	92,7	2,1	-	-	7,3	-	-	100,0	100,0
Ortalama	53,2	84,6	30,3	1,4	14,9	14,0	1,6	-	100,0	100,0

Baklagillerin diğer bir satış yeri de Toprak Mahsulleri Ofisidir. Ancak bu kuruluşun mercimek ve nohut alımındaki payı tahıllar kısmında belirtilen nedenlerle her iki üründe de yaklaşık %14 gibi düşük orandadır. Ayrıca, TMO'nun çizelge 9'da görülen baklagil alımlarının tamamı Diyarbakır Bölgesine ait olup, Şanlıurfa-Harran Bölgesinde ofisin araştırma yılı için baklagil alımı yoktur. Yine çizelgenin incelenmesiyle 500 dekarın üzerinde işletme genişliğine sahip büyük işletmeler ürünlerini daha çok tüccara satmayı tercih ettikleri halde, 250 dekarın altında araziye sahip küçük işletmelerin, özellikle mercimek üretimlerini büyük ölçüde komisyoncu vasıtasıyla sattıkları anlaşılmaktadır. Tahıllarda olduğu gibi mercimek ve

nohut satışları da büyük ölçüde işletmede yapılmaktadır. Yani alıcı bizzat işletmeye gelerek ürün bedelinin tamamını veya bir bölümünü ödemekte ve ürünü satın almaktadır. Çoğunlukla nohut ürününde görülen bu tür satışlar, araştırma alanında pazara arz edilen nohut ürününün %66,2 gibi oldukça önemli bir bölümünü oluştururken mercimek ürününün sadece %34,3'ü bu şekilde satılmıştır. İşletmede alım yapan araçlar içerisinde tüccarlar ilk sırada yer almaktadır. Buna karşılık pazarda teslim şeklindeki satışlarda komisyoncu vasıtası ile yapılan satışlar oldukça fazladır. Daha çok mercimek ürününde yaygın olarak görülen pazarda teslim şeklindeki satışlar, bölgede pazara sunulan mercimek ürününün yarısından fazlasını oluşturmaktadır.

Tahıl ürünlerinden buğday ve arpada olduğu gibi mercimek ve nohut ürünleri alımında da TMO'nun payı yaklaşık %14 ile tüccar ve komisyonculardan sonra gelmektedir. Bu durum, ofisin peşin ödeme yapmamasından kaynaklandığı gibi, üreticinin nakit sıkıntısını gidermek amacıyla tüccardan ürünü kendisine satmak koşuluyla avans almasından ileri gelmektedir. Ayrıca satış esnasında tahribat, temizlik, yabancı madde içeriği vb. gerekçelerle ürün fiyatlarının düşürülmesi, işlemlerin çokluğu gibi faktörler üreticiler tarafından ofise ürün satmak istemeyişlerinin nedenleri olarak gösterilmektedir. Bütün bu faktörler ofisin söz konusu ürünler piyasasını düzenlemedeki etkinliğini azaltmaktadır.

Satışlar genellikle dökme olarak yapılmaktadır. Çuvalı satışlar ise baklagillerde pazara arz edilen miktarın mercimekte sadece %6'sını, nohutta %2'sini oluşturmaktadır. Çuvalı satışlar daha çok düşük miktarlardaki satışlar için geçerlidir.

Ürün satışları büyük ölçüde peşin olmaktadır. Nitekim araştırma alanı olarak seçilen Şanlıurfa Bölgesinde peşin satış oranı mercimekte %75, Diyarbakır Bölgesinde %83,3'dür. Kısmen peşin satışlar aynı ürün için sırasıyla %4,2 ve %16,7'dir. Tamamen vadeli satışa sadece Şanlıurfa Bölgesinde mercimek için rastlanmış olup, bu değer pazara arzedilen mercimek ürününün % 20,8'i oranındadır (Çizelge 10).

Çizelge 10. Baklagillerde Ürün Bedelini Ödeme Şekilleri (% Olarak)

Bölgeler	Tamamı Peşin		Kısmen Peşin		Tamamı Vadeli		Toplam	
	Mercimek	Nohut	Mercimek	Nohut	Mercimek	Nohut	Mercimek	Nohut
Şanlıurfa Bölgesi	75,0	100,0	4,2	-	20,8	-	100,0	100,0
Diyarbakır Bölgesi	83,3	100,0	16,7	-	-	-	100,0	100,0

4.2.3. Tahıl ve Baklagillerin Pazarlama Kanalları ve Pazarlamada Görev Alan Kuruluşların Yapı ve İşleyişi

4.2.3.1. Tahıl ve Baklagillerin Pazarlama Kanalları

Üretilmiş olan ürünler son tüketiciye ulaşınca kadar çeşitli yolları izlerler, çeşitli şekillerde işleme tabi tutulurlar. Ürünlerin üretimlerinden itibaren içinden aktıkları ve çeşitli olaylar ile karşılaştıkları bu yollara ve yerlere toplu olarak "Pazarlama Kanalları" adı verilmektedir. Pazarlama kanallarının uzun ya da kısa oluşu; ürünün niteliğine, üretici ve tüketici bölgelerinin uzaklığına, işleme tekniğinin düzeyine, pazarlama organizasyonunun gelişmişliğine bağlıdır. Buna ek olarak bir ülkenin bütün olarak genel tarımsal pazarlama ağı; tüketicilerin miktarına, coğrafi dağılımlarına ve onların satın alma zevk ve alışkanlıklarına da son derece bağlıdır (YURDAKUL, 1986.s.86).

Pazarlama kanallarında yer alan belli başlı araçlar; yerel toplayıcılar, toptancılar, komisyoncular (simsarlar), işleyici ve perakendecilerdir (GÜNEŞ,1985. s.95).

Tarımsal ürünler üretimlerinden itibaren tüketimlerine kadar çeşitli pazarlama kademelerini seçmekte, araçlar ile karşılaşmakta ve bir takım pazarlama hizmet ve masrafları yapılmaktadır. Bu kademeler ile her bir kademede yapılan hizmet ve masraflar Çizelge 11'de verilmiştir.

Çizelge 11. Tarım Ürünlerinin Pazarlama Kademeleri ve Masrafları

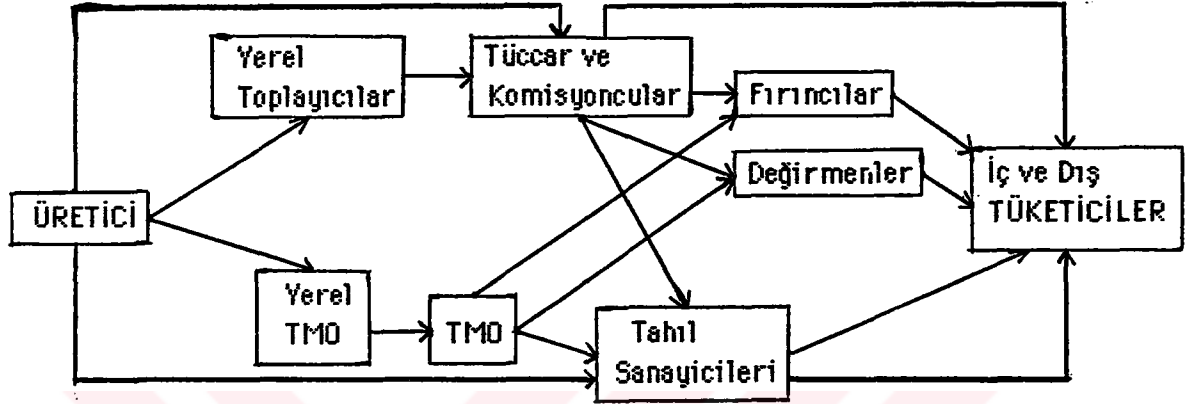
Pazarlama Kademeleri	Yapılan Hizmetler veya Masraflar
1- Üretim	Üretim maliyeti
2- Toplama	Taşıma
3- İşleme	İşleme ve değerlendirme, işleme maliyeti
4- Toptancılık	Taşıma, dereceleme, paketlenme, depolama, dağıtım
5- Perakendecilik	Taşıma, depolama, dağıtım ve satış
6- Tüketim	Tedarik ve satın alma.

Kaynak: ARIKAN, R., 1985. Süt ve Mamülleri Pazarlaması, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayını, Ankara.

Bölgenin en önemli ürün grubunu oluşturan tahıl ve baklagil pazarının düzenlenmesi işini TMO üstlenmiş bulunmaktadır. Bununla birlikte ürün alımındaki yetersizlik bu kuruluşun söz konusu ürünler piyasası üzerine yeterince etkili olamaması sonucunu doğurmaktadır. Bu konuda en aktif görevi görede buğday pazarı olarak adlandırılan buğday borsası üstlenmiş durumdadır. Bölgede üretilen tahıl ve baklagillerin büyük bölümü bu borsada işlem görmektedir. Nitekim, araştırma alanı olarak seçilen Şanlıurfa ve Diyarbakır bölgelerinde kendileri ile görüşülen üreticiler, pazara arz ettikleri tahıl ve baklagil ürünlerinin sadece %15 kadarını ofise satmışlardır. Geriye kalan %85'lik bölüm ise büyük ölçüde buğday borsasında işlem görmüştür. Bu bakımdan buğday borsası, TMO ile birlikte bölgede tahıl ve baklagillerin pazarlama modeli içerisinde iki önemli aracı grubunu oluşturmaktadır.

Ülke genelinde olduğu gibi bölgede de tahıl ürünleri pazarlama modeli şu şekilde şematize edilebilir (GÜNEŞ ve ark., 1986).

Şekil 1. Türkiye'de Tahıl Ürünleri Pazarlama Kanalları

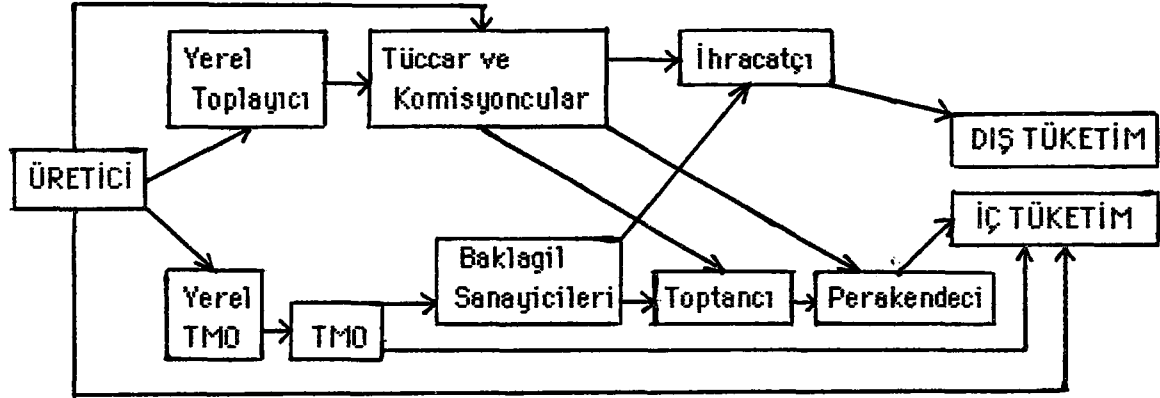
Modelde görülmemekle birlikte bölgede üreticinin ürünü doğrudan buğday borsasına götürerek tüccara satması veya komisyoncu vasıtasıyla satması durumuna sıkça rastlanmaktadır. Ayrıca, sistem içerisinde yerel toplayıcılar olarak belirtilen araçların büyük çoğunluğunu yine tüccarlar oluşturmaktadır. Yani tüccar bizzat işletmeye giderek üreticiden ürünü aracısız satın alabilmektedir.

Bölgede, tahılların pazarlanmasında etkin bir şekilde görev alan buğday borsasında satışı gerçekleşen ürünlerden buğday; genellikle Gaziantep'deki un, makarna ve irmik fabrikalarına, arpa ise daha çok hayvan yemi olarak değerlendirilmek üzere Elazığ ve Malatya'daki yem fabrikalarına gönderilmektedir. Ofis ise almış olduğu buğdayı bulunduğu il merkezindeki ve diğer komşu illerdeki işleme tesislerine ve tüccarlara; arpayı yem fabrikalarına ve besicilik yapanlara satmaktadır. Ayrıca TMO Genel Müdürlüğüne ihracat bağlantıları kurulduğu takdirde İran, Irak ve diğer Arap ülkelerine ofisten ihracat yapılmaktadır.

Bu sistemin çalışmasında önemli aksamlar görülmemekle birlikte ofis; yetersiz depolama olanakları, ürün bedellerini zamanında ödeyememesi, taban fiyatların düşük tesbit ve ilan edilmesi ve zaman zaman meydana gelen görev zararları nedeniyle bölgede tahıl ürünleri piyasasını düzenleme görevini etkin bir şekilde yerine getirememektedir. Bu bakımdan anılan olumsuzlukların giderilmesinin yamsıra bölgedeki hammaddeyi yine bölgede işleyecek sanayinin kurulması, kalite ve standart kavramlarının yerleştirilmesi sistemin başarısını daha da artıracaktır.

Baklagil ürünlerinde de tahıl ürünlerindeki gibi benzer bir pazarlama modeli görülmekle beraber bu sistemde daha çok tüccar, komisyoncu ve ihracatçıdan oluşan özel sektörün söz sahibi olduğu söylenebilir.

Şekil 2. GAP Alanında Baklagil Ürünleri Pazarlama Kanalları

Tahıllarda olduğu gibi baklagil ürünleri piyasasının düzenlenmesinde de TMO görevlendirilmiş olmakla birlikte baklagil alımlarında ofisin payı yok denilebilecek düzeydedir. Bu bakımdan, söz konusu ürünler piyasasına daha çok tüccar ve komisyoncular ile ihracatçılar yön vermektedir. Sistemde yerel toplayıcılar olarak belirtilen araçların yine önemli bir kısmını tüccarlar oluşturmaktadır.

Bölgede Güneydoğu Birliğin zaman zaman yaptığı mercimek, nohut ve fasulye alımları da piyasayı düzenleyici etki yapamamaktadır. Zira finansman, kooperatif yönetimi ve denetim açısından kooperatif birlikleri istenilen düzeyde olamamışlardır (GÜNEŞ ve ark., 1986).

Bölgede ofis tarafından alınan mercimek ürünü yurtiçi ve yurtdışı talebe göre pazarlanırken buğday borsasında işlem gören baklagil ürünlerinden özellikle mercimek, Gaziantep'deki işleme tesislerine ve ihracatçılara gönderilmektedir. Borsadan ürün miktarına ve gelen talebe göre, Mersin ve İskenderun'a dışsatım amacıyla da ürün gönderilebilmektedir.

Bölgenin baklagillerden elde edilen en önemli yan ürünü olan mercimek samanı işe içinde tüccar ve ihracatçının yer aldığı pazarlama kanalı vasıtasıyla doğrudan dış pazarlara, özellikle Suudi Arabistan ve Kuveyt'e ihraç edilmektedir.

4.2.3.2. Tahıl ve Baklagillerin Pazarlanmasında Görev Alan Kuruluşların Yapı ve İşleyişi

GAP kapsamına giren altı il içerisinde Şanlıurfa'nın tahıl ve baklagil üretimi bakımından ayrı bir önem ve özelliği bulunmaktadır. Bölge tahıl ve baklagil üretiminin yaklaşık üçte biri bu ilimizden sağlanmakta ve ilk etapta yine bu il

sınırları içerisinde işlem görmektedir. Bu bakımdan, Şanlıurfa ilinde bulunan pazarlama kuruluşlarının yapısı ve çalışma biçimleri incelenmiştir. GAP kapsamına giren diğer beş ilde de tahıl ve baklagil pazarlama modelinin benzer sistemle çalıştığı söylenebilir.

4.2.3.2.1. Toprak Mahsulleri Ofisi

Toprak Mahsulleri Ofisi 8.6.1984 tarih ve 233 sayılı Kamu İktisadi Teşekkülleri hakkındaki Kanun Hükmünde Kararname hükümlerine tabi olarak ve söz konusu Kanun Hükmünde Kararname çerçevesinde faaliyette bulunmak üzere yeniden düzenlenmiş, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir İktisadi Devlet Teşekülüdür (Resmi Gazete/1).

TMO'nun amacı; ülkede tahıl fiyatlarının üreticiler yönünden normalin altına düşmesini ve tüketiciler aleyhine anormal derecede yükselmesini önlemek ve gerektiğinde Bakanlar Kurulu Kararı ile tahıl dışında baklagil ve yağlı tohumlarla ilgili verilecek görevi yürütmektedir. Ayrıca, gerektiğinde faaliyet konularına giren ürünleri ve mamullerini dış piyasalardan satın almak, iç piyasalara satmak, dünya tahıl üretim hareketlerini ve fiyatlarını izlemek, değerlendirmek ve faaliyet konuları ile ilgili her türlü yayınları yapmakla görevlendirilmiştir.

Şanlıurfa ilinde TMO 1946 yılında kurulmuştur. Ofiste buğday, arpa ve mercimek alımı yapılmaktadır. Personel sayısı 23 olup, ofisin 38.000 ton dökme tahıl depolama kapasitesinin yanı sıra 34.500 tonluk kapalı ve 500 tonluk çuvallı depolama kapasitesi vardır(Anonim,1987). Şanlıurfa ilinin Merkez, Mürşitpınar, Akçakale, Ceylanpınar, Viranşehir, Bozova, Hilvan ve Siverek ilçelerinde TMO bulunmaktadır. Mayıs 1988-1989 döneminde ofis tarafından Şanlıurfa genelinde 46.253 ton buğday, 51.964 ton arpa ve 3.232 ton mercimek alımı gerçekleştirilmiştir. Bu alımların buğdayda 7.780 tonu, arpada 13.522 tonu, mercimekte ise 169 tonu il merkezindeki ofis tarafından yapılmıştır (Anonim,1989).

TMO tahıl ve baklagil alımlarını iç ve dış pazarların cari fiyatları ile fiyat eğilimlerini inceleyerek ve gerekli fiyat analizlerini yaparak, her kampanya döneminde (kampanya dönemi bir yıl) yapılan çalışmalar ışığında, Bakanlar Kurulu Kararı ile fiyat politikasını belirler, ürün çeşitlerine ve ürün sınıflarına göre alım fiyatlarını ilan eder. TMO Genel Müdürlüğü de Bakanlar Kurulu Kararına göre belirlenen ürün çerçevesinde alımlarını yapar.

Ofise gelen ürünler eksperler tarafından analiz edilir, ürünün sınıfı ve fiyatı bildirilerek alım işlemleri tamamlanır. Alımlarda stopaj vergisi (stopaj vergisi içinde savunma sanayi fonuna kesilen miktar da vardır) ve hamaliye masrafı, satışı gerçekleşen ürün bedeli üzerinden kesilmektedir. Ancak, ofis alımlarında karışık

tohum ekimi, hastalık ve zararlılarla yeterli mücadelenin yapılmaması gibi faktörler baş fiyatların düşmesine neden olmakta dolayısıyla üreticilerin büyük bir bölümü ürünü ofis yerine buğday borsasında satmayı tercih etmektedirler. Buna diğer bir neden olarak tüccarın peşin ödeme yapması gösterilebilir. Yine bölgede, özellikle finansman sorunu olan küçük üreticilere, tüccar ürünü kendisine satmak koşuluyla önden bir miktar avans vererek onu kendisine bağlamakta, bu durum bazen üreticinin ofis fiyatının da altında bir fiyatla ürününü tüccara satmak zorunda bırakmaktadır. Özellikle Şanlıurfa yöresinde yaygın bir şekilde görülen bu uygulama, ofisin alımlar içerisindeki payını düşüren önemli bir faktördür. Satış anında üreticilerin genellikle büyük nakit ihtiyacında bulunmaları, ayrıca pazarlama kolaylıkları ve depolama olanaklarından yoksun olmaları, onların pazarlık gücünü düşürmekte ve serbest piyasada adeta tüccar tarafından belirlenen fiyatları kabullenmelerine neden olmaktadır. Diğer taraftan, bölgede bu tür olumsuzlukları gidermek amacıyla faaliyet gösteren ofisin üreticiyi koruma yönündeki yetersiz hizmeti, üreticileri satış anında daha da güç durumda bırakmaktadır. Bu bakımdan, bölgedeki üreticilerin güçsüzlüğü dikkate alınarak, alım koşullarının üreticiler açısından iyileştirilmesi, ofise getirilen ürün miktarını da önemli ölçüde artıracaktır. Ayrıca, sulamayla birlikte hızla yaygınlaşması beklenen mısır ve soya ürünleri için ofis bünyesinde kurutma tesislerinin kurulması bu ürünler tarımını olumlu yönde etkileyecektir.

Ofis almış olduğu buğdayı talep üzerine un, irmik, makarna vs. olarak değerlendirilmek üzere yöredeki işleme tesislerine, arpayı ise daha çok yem fabrikaları ve besicilik işletmelerine göndermektedir. Ayrıca ihracat bağlantıları kurulduğu zaman, ofisten genellikle yakın dış pazarlara ihracat da yapılabilmektedir.

4.2.3.2.2. Buğday Borsası

1961 yılında kurulan borsada 80 satış yeri bulunmaktadır. Tüccar sayısı 200'ün üzerindedir. Tüccar sayısına oranla satış yerleri yetersiz olup, bir mağaza birden fazla kişi tarafından ortaklaşa kullanılmaktadır. Buğday Pazarı (Borsası) 3.000 m²'lik bir alanda hizmet vermektedir. Borsada faaliyet gösteren tüccar ve komisyoncular "Zahireciler Derneği"ne kayıtlı olup, bu derneğin üye sayısı 243'dür. Satış yerlerinin ortasındaki 4.300 m²'lik bir alanda satışlar gerçekleşmektedir (Anonim, 1987).

Buğday borsasında buğday, arpa, mercimek ve nohut alımı satılmaktadır. Borsanın yoğun çalışma dönemi Haziran-Eylül ayları arasındadır. İl genelinde üretilen ürünün yaklaşık %30'u buğday borsasında işlem görmektedir. Borsada Haziran-Eylül döneminde günde ortalama 3-4 bin ton, diğer aylarda ise günde ortalama 500 ton tahıl ve baklagil satışı gerçekleştirilmektedir. Borsanın 1987 yılı ticaret hacmi yaklaşık

841 milyon TL'dir. Bu ticaret hacminden elde edilen Belediye geliri ise 25 milyon TL civarındadır (Anonim, 1987).

Borsa, bölge çapında ürün fiyatlarının saptandığı bir merkez görevini üstlenmekte ve borsada fiyat oluşumunun yanı sıra tartı, çuvallama, taşıma gibi bazı hizmetler sunulmaktadır. Satış işlemi açık artırma şeklindedir. Ürünü borsaya getiren üretici, ürün numunesini bir komisyoncuya vermekte, komisyoncu bu numune ile bütün tüccarları dolayarak en yüksek fiyatı veren tüccara ürünü satmaktadır. Satışı gerçekleşen üründen stopaj vergisi, komisyon ücreti, belediye rüsumu, hamaliye ve tartı ücreti kesilmektedir. Ayrıca üretici ürününe nakliye ücreti ödemektedir.

Borsada işlem gören ürünler öz tüketimin yanı sıra bölgedeki un, irmik, makarna ve yem fabrikalarına ham madde temininde kullanılmaktadır.

Buğday borsası, yöre tahıl ve baklagil ürünleri pazarlamasında bu denli önemle yer almasına karşın, borsada faaliyet gösteren tüccar ve komisyonculara yetecek sayıda mağaza yeri bulunmamaktadır. Ayrıca, ürünler yığılma olarak, açık havada sağlık bakımından uygun olmayan koşullarda alınıp satılmaktadır. Trafik düzeni yoktur. Bu nedenle bölgede yeterli ve modern koşullarda hizmet verebilecek olan bir pazar yerine gereksinim vardır. Böyle bir pazar yerinde, alım-satım işlemleri daha sağlıklı koşullarda yerine getirilebileceği gibi ürün fiyatları da daha adil düzeylerde oluşacaktır.

4.2.3.2.3. Tarım Satış Kooperatifleri

Şanlıurfa ilinde 14 adet tarım satış kooperatifi bulunmaktadır. Kooperatiflerin başlıca görevi, üyelerinin ürünlerini almak, değerlendirmek ve pazarlamak olmasına karşın henüz böyle aktif bir görevi üstlenmiş değildir.

Sulamaya açılacak alanlar tarımsal üretimi çeşitlendirecek, üreticilerin faaliyetlerini artıracaktır. Üreticiye hizmet götürecek kooperatiflerin kurulması, çeşitli ürünlerin yetiştirilmesini ve üretimini teşvik edecek, çiftçi olanaklarına olumlu katkılarda bulunacaktır. Bölgede halen faaliyette bulunan tarım satış kooperatifleri T.C. Ziraat Bankası kredilerinden yararlanarak üretici gereksinimlerini karşılamaya çalışmaktadırlar (GÜNEŞ ve ark., 1986).

4.2.3.2.4. Özel Kuruluşlar

Sanayileşmenin henüz yeterli düzeyde olmadığı Şanlıurfa Bölgesinde, mevcut tesisler tarım ürünlerini bugün için gerektiği şekilde değerlendirememektedirler. İşletmelerin kapasiteleri ve faaliyetleri sınırlı, teknolojileri basit düzeydedir. Merkez ilçede en yaygın olan sanayi, küçük kapasiteli un fabrikalarıdır. Bu fabrikalar gereksindikleri buğday ürünü üreticilerden, tüccar ve komisyoncular aracılığı ile buğday borsasından ya da TMO'dan temin etmektedirler. Bu işletmeler, Şanlıurfa üretiminin talebi karşılayamadığı durumlarda, komşu illerden ürün temini yoluna gitmektedirler.

Şanlıurfa Merkez ilçede 6 adet un fabrikası vardır. Bu fabrikaların kapasiteleri ve faaliyetleri sınırlı olup, %50'nin altında bir kapasite ile çalışmaktadırlar. Bölgede, halihazırda faaliyet gösteren un fabrikalarına ait bazı bilgiler Çizelge 12 de verilmiştir.

Çizelge 12. Şanlıurfa İlindeki Un Fabrikalarının Üretim Kapasitesi, Kapasite Kullanım Oranı ve İstihdam Durumları

Fabrika Adı	Ticari Şekli	Üretim Konusu	Üretime Başlama Tarihi	Üretim Kapasitesi	Kapasite Kullanım Oranı (%)	İstihdam Durumu (Kişi)
Birlik Un Fab.	Kollektif	Un	1981	10.000 Ton/yıl	40	11
Kasap Un Fab.	Kollektif	Un	1967	10.000 Ton/yıl	51	20
Yetkin Un Fab.	Kollektif	Un	1979	12.600 Ton/yıl	43	25
Özharran Un Fab.	Kollektif	Un	1983	10.800 Ton/yıl	45	16
Odabaşı Un Fab.	A.Ş.	Un/ırmik	1986	200 Ton/gün	33	20
Ürtüdaş Un Fab.	A.Ş.	Un/ırmik	1987	100 Ton/gün	-	30

Kaynak: Anonim, 1987. Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Kayıtları.

Yörede, bölgenin bulgur gereksinimini karşılamak ve aile işgücünü değerlendirmek amacıyla aile işletmeciliği şeklinde üretimde bulunan bulgur imalathaneleri de bulunmaktadır. Küçük çaptaki bu bulgur imalathaneleri ihtiyacı olan buğdayı, yöredeki üreticilerden ve buğday borsasından satın almaktadır. Bulgur imalathanelerinin sayısı 20 ve toplam üretim kapasiteleri 7.260 ton/yıl'dır (Anonim, 1987). Ayrıca, Hilvan'da sanayi yemi üreten Hilvan Yem Fabrikası bulunmaktadır. Bu fabrika 1979 yılında hizmete açılmıştır. Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Yem Sanayi T.A.Ş. Genel Müdürlüğü'nün bir kuruluşudur. %50 kapasite ile çalışan tesisin yıllık üretimi 6.000 tondur. Hammaddesini Şanlıurfa, Gaziantep ve Adana illerinden temin etmektedir. 40 işçi çalıştırmaktadır (BÜLBÜL ve ark., 1986).

4.2.4. Pazarlama Hizmetleri

Bölgede tahıl ve baklagil ürünlerinin pazarlanması aşamasında üreticiler veya aracılar tarafından ilk yerine getirilen pazarlama hizmeti toplama hizmetidir. Toplama hizmeti, ürünlerin önce işletmelerde daha sonra yörede buğday pazarı olarak adlandırılan buğday borsasında biraraya getirilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Bu pazarda satışların yanı sıra tartı, çuvallama taşıma gibi hizmetler de sunulmaktadır. Borsalar söz konusu ürünlerin pazarlanmasında oldukça aktif bir görev üstlenmiş olmakla birlikte buralardaki alım satım faaliyetleri genellikle açıkta ve yığılma olarak, sağlıklı ve yetersiz koşullarda yapılmaktadır. Tüccarlar, tahıl ve baklagil pazarlanmasında önemle yer alan en büyük aracı grubunu oluşturmaktadırlar. Daha çok pazarlanmasının ilk kademelerinde yoğun faaliyette bulunan tüccarlar, tedarik fonksiyonunu genellikle ürüne avans vermek suretiyle yerine getirmektedirler. Şanlıurfa Bölgesinde yaygın olarak görülen bu uygulama, çoğu kez üreticinin ürününü önceden düşük fiyatla satmasına neden olmaktadır. Bu tür satışlarda ürün için daha yüksek bir fiyat ilan edilmiş veya teklif edilmiş olsa bile üreticinin ürünü satma konusunda herhangi bir alternatifi olmayıp, avans aldığı kişiye satmak zorunda kalmaktadır. TMO, bölgede tahıl ve baklagil ürünleri piyasasını düzenlemek amacıyla bir takım alım ve depolama tesislerine sahip ise de bunlar yeterli bulunmamakta ve alımları üretimin büyüklüğü karşısında yetersiz kalmaktadır.

Bölgede kurulu tahıl ve baklagil pazarlama mekanizması içerisinde tüccar bizzat işletmeye giderek ürünü satın alabildiği gibi üretici de ürününü buğday borsasına getirerek tüccara satabilmekte veya satılmak üzere komisyoncuya verebilmektedir. Her iki durumda da taşıma masrafları üreticiye aittir. Bazı durumlarda üretici ile tüccar arasında herhangi bir aracı, yerel toplayıcı olarak hizmet verebilmektedir. Bu durumda da yine taşıma masrafları üreticiye aittir.

Ürünler üretildikleri andan itibaren son tüketiciye ulaşmaya kadar çeşitli pazarlama kademelerinden geçmekte ve genellikle üretildikleri işletmelerden çok daha uzak yerlerde tüketime sunulmaktadır. Bu bakımdan, pazarlanmanın her kademesinde bir taşıma hizmeti çeşitli kişi ve kuruluşlar tarafından yerine getirilmektedir. Bu hizmet, pazarlanmanın ileriki kademelerinde motorize araçlarla ve nispeten uygun koşullarda yerine getirilirken halen Şanlıurfa Bölgesinde üreticilerin kısa mesafeli taşımalarda yük hayvan ve at arabasını bu amaçla kullandıkları görülmektedir.

Üreticilerin arzı dağıtarak yüksek gelir elde etme amaçlı depolama olanakları kısıtlıdır. Buna hem üreticilerin depolama kolaylıklarından büyük ölçüde yoksun olmaları hem de nakit gereksinimlerinin aciliyeti el vermemekte dolayısıyla üretimlerini hasattan hemen sonra elden çıkarmak zorunda kalmaktadırlar. Depolama hizmeti daha çok bölgede geniş finansman olanaklarına sahip kişi ve kuruluşlar

tarafından yerine getirilmektedir. Yörede bu amaçla faaliyet gösteren kişiler olarak tüccarlar, kuruluşlar olarak da TMO ve işleme tesisleri gösterilebilirse de bunların sahip oldukları depolama olanakları genellikle yeterli ve sağlık koşullarına uygun değildir. Bölgede çok az miktarda ve finansman sorunu nispeten az olan büyük üreticiler tarafından yerine getirilen depolama hizmeti ise daha sağlıklı ve ilkel koşullardadır. Ürünler, çuvalı veya yığma olarak depolanmakta ve çoğu kez evin bir odası bu amaçla kullanılmaktadır.

Bölgede dereceleme ve standardizasyon hizmeti, tahıl ve baklagil işletmecilerince tanınmamakta, alım-satım, çoğunlukla dökme ürün şeklinde yapılmaktadır. Üreticiler çeşit standardını bilmemekte, tüccardan veya kendi işletmelerinden temin ettikleri tohumlukları kullanmaktadırlar. İlgili makamlarca dağıtılan tohumluklar ise yetersiz kalmaktadır. Dolayısı ile kullanılan tahıl ve baklagil tohumluklarının yabancı tohum içeriği çok fazladır. Kaliteleri belirsizdir. Bu bakımdan, yabancı maddelerden ve tohumlardan arındırılmış, temiz ve tahribatsız tohumların zamanında ve yeterli miktarda çiftçiye ulaştırılması gerekmektedir. Böylece standardizasyon ve dereceleme uygulamaları yönünde ilk ve en önemli adım atılmış olacaktır.

Fazlası kompleks işleme tesis ve tekniklerini gerektirmeyen tahıl ve baklagil ürünlerinin işlenmesi için bölgede yeterli kapasitenin mevcut olduğu söylenebilir. İşlenmek üzere bölge dışına gönderilen ürün miktarı çok düşük düzeydedir. Buna karşın mevcut işleme tesisleri genellikle küçük ölçekli ve basit teknolojiyle çalışmaktadır. En yaygın sanayi, düşük kapasiteli un fabrikalarıdır. Ayrıca, bölgede buğdayı makarna ve bulgur, arpayı yem olarak değerlendirecek kuruluşlar mevcuttur. Baklagillerde ise mercimek kırma ve baklagil kalibrasyon tesisleri bulunmaktadır. Bu fabrikalar, gereksindikleri hammaddeyi büyük ölçüde yöredeki tüccarlardan ve TMO'dan tedarik etmekle birlikte bazen bölge dışından da işlenmek üzere ürün alabilmektedirler.

Bölgedeki mevcut işleme tesislerinin büyük bir bölümü Gaziantep ili sınırları içerisinde yer almaktadır. Özellikle mercimek kırma tesisleri bakımından halen Türkiye'nin sahip olduğu en önemli işleme kapasitesi bu ilimizde bulunmaktadır. Yine bu il sınırları içerisinde bulunan baklagil kalibrasyon tesisleri, yöre nohut ve fasulye üretiminin temizlenmesi, ayıklanması, derecelenmesi ve çuvalar halinde ambalajlanması konularında önemli hizmetler vermektedir. Kapasite kullanım oranları genellikle %50'nin altında olan bu işleme tesisleri bugün için işleme kapasitelerini dışsatıma paralel olarak arttırabilmektedirler. Sulama ile birlikte artacak üretime göre bu oranların (özellikle tahıl ürünleri işleme sanayiinde) yükselmesi beklenmektedir.

Bölgede üretilen tahıl ve baklagil ürünlerinin satışı işletmede veya mahalli pazarda, dökme ya da çuvalı olarak yapılmaktadır. Satış anında üreticilerin pazarlık gücü düşük, fiyat oluşumu üzerine etkisi yetersizdir. Pazarlama kolaylıkları ve

depolama olanakları da olmadığından, üretici serbest piyasada oluşan fiyatı kabullenmek zorunda kalmaktadır. Bölgede bu ürünler pazarını düzenlemekle görevli kuruluşlar, alım yetersizliği nedeniyle fiyat üzerine yeterince etki yapamamakta dolayısıyla bu konuda geniş finansman olanaklarına sahip tüccar ve komisyoncular daha etkili olmaktadır.

Diğer taraftan bölge, üretilen tarım ürünleri ve mamullerinin talebe göre yurtiçi ve yurtdışı dağıtımlarının etkin bir şekilde yapılabileceği ulaşım ağına sahip değildir. Mevcut karayolları toplama, işleme, dağıtım hizmetlerinin her kademesinde sıkça gereksinim duyulan taşımacılık için yetersiz ve trafik düzeni bozuktur. Köy-şehir irtibatı uygun olmayan koşullarda sağlanmaktadır. Demiryolu taşımacılığı gelişmemiştir. GAP yatırımlarının gerçekleşmesiyle ulaşım faaliyetleri daha da yoğunlaşacağından gerekli önlemlerin şimdiden alınması uygun olacaktır.

4.2.5. Pazarlama Marjı

Pazarlama marjı, bir malın ilk fiyatı, yani çiftlik avlusu fiyatı ile o mal için tüketicinin ödediği son fiyat, yani perakende fiyatı arasındaki fark olarak tanımlanmaktadır. Aslında marj, belirli bir pazarlama kanalında ürünün alış ve satış fiyatları farkını ifade etmektedir. Bu bakımdan pazarlama sürecinde karşılaşılan her kademede bir marj teşekkül etmekte ve çoğunlukla da o kademelerin adıyla anılmaktadır. Örneğin toplayıcı marjı, toptancı ve perakendeci marjı gibi. Toplam pazarlama marjı da pazarlamanın toplama, işleme, dağıtım gibi çeşitli kademelerinde meydana gelen marjlar toplamını ifade etmektedir (TÜRKAY, 1988).

Pazarlama marjının büyüklüğü, pazarlama zincirinin uzun veya kısalığına bağlı olarak değişmektedir. Bu zincir uzadıkça, yani aracı ve sunulan hizmet sayısı arttıkça her kademede bir marj oluşacağından toplam marj da artacaktır. Bu kademelerin ve her bir kademede sunulan hizmetlerin ürüne ekleyeceği katma değerler üründen ürüne önemli ölçüde değişebileceği gibi zaman içerisinde de biri diğeri lehine gelişme gösterebilmektedir. Bu nedenle, tarımsal pazarlama konusunda marj kavramı incelenirken ürünlerin gruplara ayrılarak veya bazen tek bir ürün ele alınarak irdelenmesi daha akılcı ve tutarlı bir yoldur (TÜRKAY, 1988).

Ülkemizde üretilmekte olan tahıl ve baklagil ürünleri pazarlamasındaki kanallar genellikle aynıdır. Bu bakımdan bölgede de söz konusu ürünlerin üreticiden tüketiciye ulaşınca kadar izlediği yollar ve sunulan hizmetler ülke genelinde olduğu gibidir. Yani ürün genellikle tüccar veya TMO, tahıl-baklagil sanayicileri, toptancı ve perakendeci şeklinde organize olmuş pazarlama kanalını izlemekte, bu kanal içerisinde yer alan çeşitli kişi ve kuruluşlarca toplama, işleme, dağıtım hizmetleri yerine getirilmekte ve son tüketiciye ulaşmaktadır. Bu pazarlama sürecinde, ürünler çeşitli kişi ve kuruluşlardan toplanmakta, depolanmakta ve bir takım işlemlerden geçirilerek

çeşitli masraflar yapılmaktadır. Dolayısıyla bu süreç içerisinde karşılaşılan her kademede bir pazarlama marjı oluşmaktadır. Örneğin üretici ürünü TMO'ya satıyorsa TMO üreticinin teslim etmiş olduğu üründen stopaj vergisi ve hamaliye masrafı kesmektedir. Eğer üretici ürünü borsada tüccara satıyorsa yine stopaj vergisi, hamaliye masrafı ayrıca belediye ve tartı (kantar) masrafı kesilmektedir. Komisyoncu vasıtasıyla satışlarda ilave olarak %2 komisyon ücreti alınmaktadır. Ayrıca üretici bir de ürünün pazarlanmasında taşıma masrafı ödemektedir. Taşıma, tahıl ve baklagil ürünleri pazarlamasındaki en büyük masraf unsurunu oluşturmaktadır. Örneğin araştırma alanında, tahıl ve baklagil ürünleri pazarlama masraflarının tahıllarda yaklaşık %96'sını taşıma masrafı oluştururken baklagillerde bu oran %72'dir. Pazarlamada ikinci büyük masraf unsuru, aynı ürünler için sırasıyla %3,2 ve %13 oranındaki işçilik masrafıdır. Depolama masrafları her iki ürün grubunda da %1'in altındadır.

4.3. Türkiye Tahıl-Baklagiller Dış Ticareti ve GAP'ın Bu Ürünler Dış Ticaretine Olası Etkileri

Türkiye'de işlenen arazi potansiyelinin yarısından fazlasında (%57'sinde) tahıl tarımı yapılmaktadır. Ancak, tahıl tarımı büyük ölçüde kuru koşullarda yapıldığından, üretim yağış faktörüne bağlı olarak yıldan yıla önemli dalgalanma göstermektedir. Tahıl ekim alanı uzun yıllardan beri 13,5 milyon hektar dolayında kalırken üretimde başta buğday, arpa ve mısır olmak üzere önemli artışlar kaydedilmiştir. Bu durum, söz konusu gelişmelerin verimlilik artışlarından kaynaklandığını göstermektedir. Nitekim, mısır ürününde bu gelişme çok açık bir şekilde görülmektedir. Daha 1970'li yılların ortalarında hektardan 2.000-2.200 kg mısır ürünü alınırken bugün 4.000 kilogramın üzerinde bir verim alınabilmektedir. Ancak, tahıllar genelinde üretim bakımından kaydedilen bu gelişmeler, sadece nüfustan kaynaklanan tüketim artışının dahi bir miktar altında olması nedeniyle tahıl ürünleri ithalatı 1980'li yılların başlarından itibaren önemli ölçüde artmıştır. Aynı dönemde ihracatın da arttığını görüyoruz. Ancak bu artış genelde ithalatın altında olması sebebiyle özellikle son yıllarda Türkiye tahıl dış ticareti açık vermeye başlamıştır. Bu açık buğdayda en fazla, mısır ve pirinçte nispeten azdır. DİE'nin 1986 ve 1987 yılı verileri dikkate alındığında toplam tahıl ürünleri dışsatımı içerisinde en fazla payı %88,2 ile buğdayın aldığı görülmektedir. Buğdayı % 5,5 ile mısır, %5,1 ile arpa ve %0,4 ile pirinç izlemektedir. İthalatta ise buğday %68,4 ile yine ilk sırada yer almakta, bunu %16,8 ile mısır ve %14,8 ile pirinç izlemektedir (Çizelge 13).

Çizelge 13. Türkiye'nin Tahıl Ürünleri Dış Ticareti (1986/1987)

Ürünler	İhracat (Ton)	Oran (%)	İthalat (Ton)	Oran (%)	Denge (Ton)
Tahıllar	177.407	100,0	847.634	100,0	-670.227
Buğday	156.405	88,2	579.541	68,4	-423.136
Arpa	9.101	5,1	-	-	9.101
Mısır	9.823	5,5	142.638	16,8	-132.815
Pirinç	660	0,4	125.335	14,8	-124.675
Diğer	1.418	0,8	120	0,0	1.298

Kaynak: DİE, 1986-1987.

Üretime oranla çok düşük ve oldukça düzensiz bir gelişim gösteren Türkiye tahıl ürünleri dış ticaretinde son yıllarda görülen genişlemede, yine aynı yıllarda başlayan dışa açılma çabalarının etkisi büyüktür. Özellikle ithalatın hızla artması şeklinde kendini gösteren bu genişleme, Türkiye'nin dünya tahıl ürünleri ticaretindeki payını son on yılda yaklaşık iki kat artırmıştır. Nitekim, Türkiye'nin dönem başında dünya tahıl ürünleri ticaretindeki payı %0,17 iken bugün %0,30 dolayındadır (FAO, Çeşitli yıllar).

Türkiye tahıl ürünleri dışsatımının tamamına yakın kısmı İslam (özellikle Ortadoğu) ülkelerindedir. Bu değerler yıldan yıla bir miktar değişmekle birlikte Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Kıbrıs Türkiye'den tahıl ürünleri ithal eden başlıca ülkelerdir. Tahıl ithalatı ise daha çok ABD, Fransa, Arjantin ve Avustralya gibi dünyanın başlıca tahıl üretici ve ihracatçısı ülkelerinden olmaktadır.

Son yıllarda 30 milyon tona ulaşan Türkiye tahıl üretiminin her yıl önemli bir kısmı Güneydoğu Anadolu Bölgesinden sağlanmaktadır. Ancak sulu tarıma geçilmesiyle bölge işlenebilir tarım alanlarının yarısından fazlasını oluşturan tahıl ekilişinde %40-50'lere varan gerileme beklenmektedir. Buna karşın üretimde, kuruya göre yaklaşık iki kat artacak verim ve tarımı hızla yaygınlaşacak mısır, pirinç gibi tahıl ürünleri sayesinde dikkate değer gelişmeler beklenmektedir. Nitekim belli bir bitki cinsini suluda ya da kuruda gübreli ya da gübresiz yetiştirme arasında belirgin verim farkları ortaya çıktığı bölgedeki agronomik araştırmalarla kanıtlanmış bulunmaktadır (KÜN ve ark.,1986). Bu bakımdan, sulu tarımın beraberinde entansifleşmeyi de getireceği göz önüne alınarak verimin bugünkü düzeyin 2-3 katına çıkacağı söylenebilir.

Çeltik, mısır ve darı gibi ürünleri kapsayan sıcak iklim tahıllarının gerek GAP illeri gerekse Türkiye üretimindeki payı çok düşüktür. Dünya tahıl üretiminde yaklaşık %50 olan sıcak iklim tahıllarının payı ülkemizde ancak %5 dolayındadır. Oysa ki bu grup tahılların verim potansiyelleri çok yüksektir (KÜN ve ark., 1986). Üretimdeki bu yetersizlik nedeniyle Türkiye bugün mısır ve pirinç dışalımını yapan ülke durumundadır. 1986 ve 1987 yıllarında Türkiye sırasıyla 191.000 ve 95.000 ton mısır, 92.000 ve 159.000 ton pirinç dışalımını yapmıştır ve bu miktarlar giderek artmaktadır. Son yıllarda söz konusu ürünler dışsatımında da bir miktar artış görülmekte, ancak artışlar dışalımın çok daha altında seyretmektedir. Bu durum karşısında, ülkemiz mısır ve çeltik üretim-tüketim dengesindeki bu açığın GAP alanında öncelikle kapatılması yoluna gidilmesi uygun olur. Çünkü halen mısırdaki yaklaşık 133.000 ton, pirinçte 125.000 ton olan dış ticaret açığının bölgede giderilmesi için gerekli potansiyel mevcuttur. Bu amaçla, mısır veriminin 4.500 kg/ha, pirinç veriminin 4.000 kg/ha olacağı varsayımıyla, proje alanının en az 30.000 hektarı mısır tarımına, 32.000 hektarı da pirinç tarımına öncelikle ayrılmalıdır. Nitekim, DSİ tahminlerinde mısır ürünü için 12.549 hektar birinci ürün, 31.398 hektar ikinci ürün olmak üzere toplam 43.947 hektarlık, çeltik için 27.533 hektarlık bir ekiliş öngörülmektedir. Bu ekiliş ile sağlanacak üretim artışı ise sırasıyla 117.200 ve 128.189 tondur. Görüldüğü gibi mısır ve çeltikte öngörülen üretim artışları, bu ürünler üretim-tüketim dengesindeki mevcut açığı ancak kapatabilecektir. Diğer taraftan, gerçekleşme hedeflenen artışların bir miktar üzerinde olsa dahi, projenin dikkate değer bir dışsatım potansiyeli yaratmayacağı söylenebilir. Çünkü, söz konusu ürünlerde kişi başına tüketim, halen pek çok ülkenin altındadır. Bölgede bu değerler çok daha düşüktür. Örneğin, ülke genelinde kişi başına yıllık pirinç tüketimi 8,1 kg iken bölgede 6,5 kilogram, Şanlıurfa ilinde ise sadece 1,0 kg /yıl dır. Mısır ürününde ise, buğday ve pirinç dışındaki diğer tahıllar dahil olduğu halde, kişi başına yıllık tüketim 4,6 kilogram iken ülke genelinde 5,7 kg/yıldır (GÜNEŞ ve ark., -1986). Bu nedenle, GAP yatırımlarının gerçekleşmesi ile bir taraftan hızla artması beklenen gelir düzeyi, diğer taraftan ülke ortalamasının üzerindeki hızlı nüfus artışı, bölgede söz konusu ürünler talebini önemli ölçüde artıracaktır. Nitekim, konuya ilişkin yapılan araştırmalar, bölgede gelirin artmasıyla bu ürünler tüketiminde meydana gelecek artışların (gelir-tüketim elastikiyetinin) Türkiye ortalamasının üzerinde olacağını göstermektedir.

Buğday üretim-tüketim dengesinde de Türkiye'nin 40.000 ton/yıl dolayında bir açığı bulunmaktadır. Dışalım yoluyla kapatılmaya çalışılan bu açık, son yıllarda daha da büyük miktarlara ulaşmıştır. Bu açığın bölgede kapatılabilmesi için (DSİ tarafından yapılan iyimser verimlilik tahminleri dikkate alındığı halde) buğdayın proje alanında en az %37 dolayında yer alması gerekmektedir. Oysa, DSİ tahminlerinde mısır ve çeltik dışındaki tüm tahıl ürünleri için öngörülen ekiliş oranı %29,25'dir.

Başlıca tahıl ürünlerinden sadece arpada Türkiye net ihracatçı bir ülkedir. Bu bakımdan arpa ürününde yalnız verimlilikten kaynaklanabilecek olası üretim artışları bir miktar ilave dışsattım potansiyeli yaratabilecektir. Ancak, sulu tarıma geçişle ekiliş alanı bakımından en fazla daralmanın bu üründe olması beklenmektedir.

O halde, bu ürünlere karşı duyulan toplam talep, nüfusun artan miktarları ile nüfus bileşimine ve gelir düzeyine bağlı olarak değişeceği kabul edilmekle birlikte bugünkü koşullarda sulu tarımın tahıllar genelinde önemli bir dışsattım potansiyeli yaratmayacağı söylenebilir. Bu bakımdan, sulu tarıma geçilmesinin söz konusu ürünler bakımından yaratacağı en önemli sonuç; Türkiye'nin başlıca tahıl ürünlerindeki üretim-tüketim açığını kapatarak, ülkeyi yeniden kendine yeterli hale getirmesi olacaktır.

Baklagillerde ise geçen on yıl süresince dünya üretiminde istikrarsız bir gelişim gözlenirken Türkiye üretimi düzenli bir şekilde arttı ve 1976'da 752.000 ton olan toplam baklagil üretimi, 1986'da 1,9 milyon tona, 1987'de ise 2,1 milyon ton gibi yüksek bir rekolteye ulaştı (DİE, çeşitli yıllar). Bu gelişmelere paralel olarak Türkiye'nin dünya baklagil üretimindeki payı dönem başlarında %1,6'dan dönem sonlarında %3'e, dünya ticaretindeki payı %2'den %6,7'ye, dünya ihracatındaki payı ise %4,1'den %13,2'ye yükselmiştir. Görüldüğü gibi dünya baklagil ticaretinde Türkiye'nin payının artması, daha çok dışsattımda kaydedilen hızlı gelişmeler sonucu olmuştur.

Bugün 758.000 tona ulaşan baklagil ürünleri dışsattımının %48,7'sini nohut ürünü oluşturmaktadır. Bunu %46,5 ile mercimek ve %3,6 ile bakla, bezelye gibi diğer baklagil ürünleri izlemektedir. Fasulye ürünü ise dışsattımda sadece %1,2 oranında yer almaktadır (Çizelge 14).

Çizelge 14. Türkiye'nin Baklagil Ürünleri Dış Ticareti (1987)

Ürünler	İhracat (Ton)	Oran (%)	İthalat (Ton)	Oran (%)	Denge (Ton)
Baklagiller	758.180	100,0	9.966	100,0	748.214
Nohut	369.357	48,7	-	-	369.357
Mercimek	352.761	46,5	-	-	352.761
Fasulye	8.958	1,2	9.966	100,0	-1.008
Diğer	27.104	3,6	-	-	27.104

Kaynak: DİE, 1987.

Çizelgeden görüldüğü gibi Türkiye baklagil ürünleri ihracatı oldukça yüksek miktarlarda iken ithalat ihmal edilebilecek düzeydedir. Söz konusu ürünlerden sadece fasulyede bir miktar ithalat vardır ve bu yıl yapılan ihracat yine aynı yıl ilk olarak yapılan ithalatın dahi altındadır. Baklagil ürünlerinden sadece fasulye dış ticaretinde son yıllarda görülen bu açık (1.008 ton), fasulye üretiminde görülen olumsuz gelişmelerden kaynaklanmaktadır.

Türkiye ulaştığı bugünkü yüksek rekolte ile dünyanın önemli baklagil üretici ülkeleri arasında yer almaktadır. Örneğin 1986 yılı itibarıyla Türkiye Hindistan, Sovyetler Birliği ve Çin'den sonra dünyanın en fazla baklagil üreten dördüncü ülkesidir. Mercimekte ise ilk sırada yer almakta ve dünya üretiminin yaklaşık %36'sını sağlamaktadır. Nohut ürünüde aynı oran %8 olup bu üretimle Hindistan'dan sonra en fazla nohut üreten ikinci ülke durumundadır (FAO,1986).Diğer taraftan, sözü edilen ülkeler (özellikle Hindistan ve Çin) iç tüketimlerinin fazla olması nedeniyle aynı zamanda dünyanın önemli baklagil ithalatçısı ülkeleri arasında ilk sıralarda yer almaktadırlar. Türkiye'de ise iç tüketimin oldukça üzerinde olan üretimin yaklaşık üçte biri (758 bin tonu) ihraç edilebilmektedir. Bu miktar ile Türkiye baklagil ihracatçısı ülkeler arasında ilk sırada yer almakta ve dünya ihracatının %14,2'sini sağlamaktadır (FAO,1987).

Son yıllarda Türkiye'den mercimek ve nohut ithal eden ülke sayısı 60'a yaklaşmakla birlikte en önemlileri; Mısır, Hindistan, Pakistan, Cezayir, Sri Lanka, İtalya, İran, Irak, Ürdün, Bangladeş, Suudi Arabistan ve Fransa'dır. Hollanda, Batı Almanya, Belçika-Lüksemburg ve İngiltere gibi Avrupa ülkeleri de önemli baklagil ithalatçısı ülkeler olmakla birlikte bu ülkelerin tüketimleri daha çok mercimek, nohut dışındaki baklagillerde yoğunlaştığı için Türkiye'den yaptıkları ithalat fazla değildir.

Türkiye baklagillerde önemli bir üretici ülke olduğu gibi aynı zamanda önemli bir ihracatçıdır da. Baklagil üretim ve ihracatında alınan teşvik önlemleri sonucu bugün Türkiye, dünya üretim ve dışsatımındaki önemi ile dünya pazarlarındaki yerini korumaktadır.

Türkiye baklagil üretiminin önemli bir kısmı, GAP kapsamına giren altı ilden sağlanmaktadır. 1987 yılında 725 bin ton olan nohut üretiminin %14,3'ünü, mercimek üretiminin %59,1'ini GAP illeri üretimi oluşturmuştur. Ancak, bölgenin sulamaya açılmasıyla baklagil üretiminde çok büyük oranlarda azalma beklenmektedir. Hatta bu azalma, gerekli önlemler alınmadığı sürece, dışsatıma da yansyarak, Türkiye'nin yüksek üretim ve dışsatım potansiyeliyle dış pazarlarda sağladığı güveni ve pazar payını büyük ölçüde yitirmesine neden olacaktır. Bu amaçla alınabilecek önlemlerin başında, baklagillerin bölgede ekim nöbetine sokulması yönünde olmalıdır. Yine bölgede azalması beklenen nohut ve mercimek üretimlerinin başta nadas alanları olmak üzere diğer kuru tarım alanlarına kaydırılarak temini yoluna gidilmelidir.

Türkiye'de üretimi son derece az olan buna karşın proje alanı için yapılan ürün deseni tahminlerinde yer verilmeyen bakla, bezelye, börülce ve baklagil yem bitkileri gibi bölgede kolaylıkla yetiştirilebilecek baklagillerin üretimlerinin teşvik edilmesi de yerinde bir uygulama olacaktır. Çünkü bu ürünlerin verim potansiyelleri oldukça yüksek ve dışsıtım olanakları bulunmaktadır. Örneğin dünya baklagil ithalatında %60 ile ilk sırayı alan Avrupa ülkelerinin toplam baklagil ithalatında bu ürünlerin payı son derece yüksektir. Hatta bu ülkelerin bir kısmının baklagil ithalatında söz konusu ürünler mercimek ve nohuta göre daha büyük oranda yer almaktadır. Diğer taraftan, Avrupa ülkelerinde iç pazarın gereksindiği bu ürünler büyük ölçüde Arjantin, ABD, Tayland, Brezilya, Meksika, Çin ve Şili gibi Türkiye'ye oranla çok daha uzak ülkelerden ithal edilmektedir.

Sulama suyu yetersizliği nedeniyle bölge üretimi son derece az olan fasulyede ise önemli üretim artışları beklenmektedir. Bu artışlar, giderek artacak olan fasulye ürünü iç tüketimini rahatlıkla karşılabileceği gibi önemli dışsıtım potansiyeli de yaratabilecektir.

Bugün olduğu gibi gelecekte de ülkemiz tarım ürünleri dışsıtımında asıl önemli pazarı İslam ülkeleri oluşturacaktır. Bu ülkelerin giderek büyüyen tarım ürünleri üretim-tüketim açığının önemli bir bölümünü tahıl ve baklagil ürünleri oluşturmaktadır. Dünya Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO), İslam ülkelerinin bu temel gıda maddeleri talep açığının gelecekte daha da artacağını belirtmektedir. Bu nedenle, söz konusu pazarlara olan yakınlık avantajının yanı sıra, bu ülkelerin müslüman ülkeler olarak Türkiye ile iyi ilişkiler içinde bulunmaları avantajları, söz konusu ürünler dışsıtımımızın geliştirilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Güneydoğu Anadolu Bölgesi geniş arazi varlığı ve uygun iklim faktörlerinin etkisiyle büyük bir tarımsal üretim potansiyeline sahiptir. Ancak bugün için bölgenin Türkiye tarla bitkileri ekilişindeki payı %13,1, üretimindeki payı %5,5'dir. Bu ürünlerin bölgedeki ortalama verimleri de genellikle Türkiye ortalamasının altındadır. 1987 yılı verilerine göre, bölge Türkiye tahıl ekiliş ve üretiminde sırasıyla %11,1 ve %6,4, baklagillerde ise %34,0 ve %30,7 oranında yer almaktadır.

GAP yatırımlarının gerçekleşmesiyle bölgede sulama suyu yetersizliğinin zorunlu kıldığı tahıl (buğday, Arpa) ve baklagil (mercimek, nohut) ekilişinde önemli azalmalar beklenmektedir. Baklagillerden mercimek ve nohutta bu azalmaların sadece ekilişle kalmayıp, üretimde de önemli boyutlara ulaşması beklenmektedir. Proje alanında tahıl ve baklagil ekilişinde öngörülen bu gerilemeler, büyük ölçüde pamuk

ekilişinde meydana gelecek hızlı gelişmeler sonucu olacaktır. Yöre çiftçilerinin bugünkü eğilimi de pamuk tarımı yönündedir. Hatta bu eğilim, pamuk bitkisine ürün deseni içerisinde %73 gibi oldukça yüksek bir oranda yer verme şeklinde kendini göstermektedir. Bu bakımdan, özellikle sulu tarımın ilk yıllarında oluşacak ürün deseni üzerine daha çok belirtilen yönde olan üretici eğilimleri etkili olacağından, bu dönemde öngörülenin üzerinde bir pamuk ekilişi ve altında bir tahıl - baklagil ekilişi gerçekleşecektir. Ancak, daha sonra aşırı pamuk ekiliş ve üretiminin yaratacağı fiyat, pazar, hastalık-zararlı gibi sorunlar, söz konusu ürünlerden özellikle tahıllara ürün deseni içerisinde gerekli oranda yer verilmesi yönünde bir gelişmeye neden olabilecektir. Nitekim, Çukurova'da benzer gelişmeler yaşanmıştır.

Bölgede tahıl ve baklagil üretimi büyük ölçüde pazar için yapılmaktadır. Bununla birlikte öztüketim oranı halen çok yüksektir. Örneğin tahıllardan buğdayda pazar arzı üretimin %68,7'si, arpada %51,2'sidir. Baklagillerden mercimek ve nohutta ise bu oranlar sırasıyla %83,9 ve %86,1 gibi daha yüksek oranlardadır. Diğer taraftan, işletmeler küçüldükçe bu işletmelerin pazar arzı da küçülmekte, dolayısıyla gelir transferine en fazla gereksinim duyan bu işletmelere fiyat destekleme politikaları ile yardım güçleşmektedir. Üretimin pazar arzı dışında kalan kısmı aile tüketimi, tohumluk ve işgücü ücret karşılığı olarak değerlendirilmektedir. Tahıllardan özellikle arpanın işletmede hayvan yemi olarak kullanımı, üretimin önemli bir kısmını (%29,5'ini) oluşturmaktadır. Ayrıca, bir kısım işletmelerde üretimin genellikle 1/10'u yardım şeklinde köydeki muhtaç kişilere dağıtılmaktadır. Tahıllardan elde edilen en önemli yan ürün olan saman ise daha çok işletmelerde kaba yem olarak değerlendirilirken mercimek samanının önemli bir kısmı ihraç edilmek üzere tüccarlara satılmaktadır.

Araştırma alanında tahıl ve baklagiller; TMO, tüccar, komisyoncu ve fabrika gibi çeşitli kişi ve kuruluşlara satılmaktadır. Bölgede en fazla alım yapan veya tercih edilen alıcı tüccar olup, buğday dışında diğer tahıl ve baklagil ürünleri alımındaki payı %50'nin üzerindedir. Tüccarlardan sonra en önemli aracı grubunu komisyoncular oluşturmaktadır. TMO'nun bölgedeki alım miktarı fazla olmayıp %15 dolayındadır.

Tahıl ve baklagil satışları genellikle işletmede dökme ürün şeklinde yapılmaktadır. Ayrıca, bir miktar da çuvalı satışlara rastlanmaktaysa da bu tür satışlar daha çok küçük miktarlar için geçerlidir. Pazarda yapılan satışların önemli bir kısmı bölgede buğday pazarı olarak adlandırılan buğday borsasında olmaktadır. Ürün satışları gerek tahıllarda gerekse baklagillerde büyük ölçüde peşindir.

Ülkemizde üretilmekte olan tahıl ve baklagil ürünleri pazarlamadaki kanallar genellikle aynıdır. Bu bakımdan bölgedeki tahıl-baklagil pazarlama kanalları ve işleyişi ülke genelinde olduğu gibidir. Yani ürün tüccar veya TMO, tahıl ve baklagil sanayicileri, toptancı ve perakendeci şeklinde organize olmuş pazarlama kanalı ile işlemekte ve bu kanal içerisinde yer alan çeşitli kişi ve kuruluşlarca toplama, işleme,

dağıtım hizmetleri yerine getirilerek son tüketiciye ulaşmaktadır. Bu pazarlama sürecinde ürünler çeşitli kişi ve kuruluşlardan toplanmakta, depolanmakta ve bir takım işlemlerden geçirilerek çeşitli masraflar yapılmaktadır. Dolayısıyla bu süreç içerisinde karşılaşılan her kademedede bir pazarlama marjı oluşmaktadır.

Türkiye'nin son yıllar itibariyle tahıllar dış ticaretinde önemli açıkları bulunmaktadır. Bu açık buğdayda en fazla, mısır ve pirinçte nispeten azdır. Baklagillerde ise ithalat çok düşük düzeylerde iken ihracat çok yüksek miktarlarda ve dünyanın hemen her bölgesinde 60'a yakın ülkeye olmaktadır. Türkiye bugün 760.000 tona ulaşan baklagil ürünleri dışsattımıyla önemli ihracatçı ülkeler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Ancak tahıl ve baklagil üretiminin önemli bir kısmını sağlayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sulamayla birlikte ekiliş bakımından önemli gerilemeler beklenmektedir. Mercimek ve nohutta bu gerileme sadece ekilişle kalmayıp üretimde de çok büyük miktarlara ulaşacaktır. Özellikle sulu tarımın ilk yıllarında en fazla olması beklenen bu gerilemeler, büyük ölçüde dışsattımına yansımalarak, Türkiye'nin bu ürünlerdeki yüksek üretim ve dışsattım potansiyeli ile dış pazarlarda sağladığı güveni ve pazar payını önemli ölçüde yitirmesine neden olabilecektir.

Tahıllarda ise sulu tarımın yaratacağı en önemli sonuç; Türkiye'nin bu ürünlerdeki üretim-tüketim açığını kapatarak, ülkeyi yeniden kendine yeterli hale getirmesi olacaktır. Bir başka ifade ile sulu tarım tahıllar genelinde dikkate değer bir dışsattım potansiyeli yaratmayacaktır.

Bölgede, tahıl ve baklagillerin üretim ve pazarlama aşamasında önemli sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunların bir kısmı gerekli önlemler alınmadığı sürece daha da büyüyecek niteliktedir. Bu sorunların çözümü ise her şeyden önce ülke ve bölge koşulları göz önüne alınarak yapılacak bir üretim planlaması ve bu doğrultuda alınacak gerçekçi ve tutarlı kararlarla olasıdır. Ayrıca, sulamayla birlikte artacak üretimin iç ve dış pazarların istem durumuna göre, üretici ve tüketici çıkarları da gözetilerek dağıtımını sağlayacak etkin bir pazarlama organizasyonunun kurulması, sistemin başarısını daha da arttıracaktır. Bu amaçla, alınması gerekli görülen önlemler ile dikkat edilecek konular şu şekilde özetlenebilir;

a) Bugün büyük ölçüde pamuk tarımı yönünde olan üretici eğilimleri, tahıl-baklagil üretim-tüketim dengesinde dolayısı ile dış ticaretinde önemli olumsuzluklara neden olabileceğinden bu yönde görülebilecek olası gelişmelere meydan verilmemelidir. Bu amaçla; özellikle sulu tarımın ilk yıllarında etkili olacak üretici eğilimlerini değiştirme yönünde gerekli özendirici önlemlerin yanı sıra, çiftçi eğitim ve yayım hizmetlerine ağırlık verilmelidir.

b) Sulamayla birlikte azalacak olan mercimek ve nohut üretimlerinin, öncelikle bölgede ekim nöbetine sokularak ve diğer kuru tarım alanlarına ve daha çok halen 6 milyon hektara ulaşan nadas alanlarına kaydırılarak temini yoluna gidilmelidir.

Böylece, sadece nadas alanları daraltılmış olmayacak, aynı zamanda üretimdeki gerilemeler de önlenerek Türkiye'nin dünya mercimek ve nohut piyasalarındaki önemli konumu korunmuş olacaktır.

c) Bölgede tahıl ve baklagil üreticilerinin satış anında ürünü satın alan kişi ve kuruluşlar karşısındaki güçsüzlüğünü gidermek, her şeyden önce onların finansman yönünden güçlenmeleri ile olasıdır. Bu bakımdan, üreticiye kredi veren kuruluşların kredi miktarları ve kredilendirme koşulları ile bu kuruluşların yapı ve işleyişi bölge koşullarına göre yeniden gözden geçirilerek gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Bu amaçla T.M.O'nun alım koşulları da üreticilerin belirtilen güç durumları dikkate alınarak iyileştirilmeli, en azından ödemeler peşin yapılmalı, beklemeler ve işlemler azaltılmalı ayrıca depolama olanakları genişletilerek gerektiğinde alım miktarlarını arttırabilecek bir duruma getirilmelidir. Böylece, ofise getirilecek ürün miktarı da önemli ölçüde artacaktır. Yine sulamayla birlikte hızla yaygınlaşması beklenen mısır ve soya gibi ürünler için ofis bünyesinde kurutma tesislerinin kurulması bu ürünler tarımının devamlılığı ve geliştirilmesi bakımında önemli katkıda bulunacaktır.

d) Türkiye'de üretimi son derece az olan bakla, bezelye, börülce ve baklagil yem bitkileri gibi bölgede kolaylıkla yetiştirilebilecek baklagillerin üretimleri teşvik edilmelidir. Çünkü bu ürünlerin verim potansiyelleri oldukça yüksek ve özellikle Batı Avrupa ülkelerine dışsattım olanakları bulunmaktadır.

e) Bölgede, köy ve şehir irtibatını sağlayan yollar düzensiz ve yetersizdir. Şehirlerarası yollarda ise petrol taşımacılığı nedeniyle trafik yükü oldukça fazladır. GAP yatırımlarının gerçekleşmesiyle artacak olan tarımsal üretim, karayolu taşımacılığını daha da yoğunlaştıracağından bölgede ulaşım ağının geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

ÖZET

Bu çalışma, halen bölgede en fazla ekiliş alanı bulan tahıl - baklagillerin üretim ve pazarlama yapısını ortaya koyarak, sulamayla birlikte sözkonusu ürünlerde ekiliş ve üretim bakımından öngörülen gelişmeleri ve bu gelişmelerin dışsıtım üzerine olası etkilerini incelemek amacıyla yapılmıştır.

Araştırmanın materyalini, GAP kapsamına giren Şanlıurfa-Harran ve Diyarbakır-Dicle Sağ Sahil Sulama Projesi alanlarındaki tahıl-baklagil üreticileriyle anket yoluyla toplanan veriler ile bölgede faaliyet gösteren tarımsal kuruluşlardan sağlanan bilgi ve dökümanlar oluşturmuştur. Ayrıca, konuya ilişkin diğer çalışma ve istatistikler ile yurt dışındaki Ekonomi ve Ticaret Müşavirliklerimizden sağlanan veriler de bu amaçla kullanılmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, geniş arazi varlığı ve uygun iklim faktörlerinin etkisiyle büyük bir tarımsal üretim potansiyeline sahiptir. Ancak, bölgenin sulamaya açılmasıyla halen bölgenin en önemli ürünlerinden olan tahıl (buğday, arpa) ve baklagillerde (mercimek, nohut) ekiliş bakımından önemli gerileme beklenmektedir. Baklagillerde bu gerilemenin sadece ekilişle kalmayıp, üretim bakımından da önemli boyutlara ulaşması beklenmektedir. Tahıl ekilişi de büyük ölçüde gerilemekle birlikte, buğday ve arpada kuruya göre yaklaşık iki kat artacak verim ve bölgede tarımı yaygınlaşacak mısır, çeltik gibi ürünler sayesinde üretim bir miktar artacaktır. Tahıl ve baklagiller ekilişinde sulu tarıma geçilmesiyle meydana gelecek azalmalar, büyük ölçüde pamuk tarımının yaygınlaşmasıyla olacaktır. Bölge üreticilerinin de bugünkü eğilimi, ürün deseni içerisinde pamuk bitkisine %73 gibi oldukça yüksek oranda yer verme yönünde olduğundan, bu azalmaların özellikle sulu tarımın ilk yıllarında en fazla olması beklenmektedir. Ancak, daha sonra aşırı pamuk ekilişinin yaratacağı sorunlar, tahıl ekilişine ürün deseni içerisinde gerekli oranda yer verilmesi yönünde bir gelişmeye neden olacaktır. Nitekim, Çukurova'da benzer gelişmeler yaşanmıştır.

Bölgede tahıl ve baklagil üretimi daha çok pazar için yapılmakla beraber öztüketim oram halen çok yüksektir. Pazara arz edilen ürünler TMO, tüccar, komisyoncu ve fabrika gibi çeşitli kişi ve kuruluşlara satılmaktadır. Bunlar içerisinde en fazla alım yapan veya tercih edilen alıcı tüccarlardır. Ürünlerin pazarlanması aşamasında, özellikle üretici gelirlerinin ve pazarlama kolaylıklarının yetersizliğinden ileri gelen bir takım sorunlar bulunmaktadır. Bölgede, söz konusu ürünler piyasasını düzenlemekle görevli kuruluşların yetersiz hizmeti, bu tür sorunları daha da arttırmaktadır.

Bölgede, genellikle dökme ürün şeklinde işletmede veya buğday borsasında satılan tahıl ve baklagil ürünlerinin satışı, büyük ölçüde peşin olmaktadır. Tahıl ve baklagil ürünleri ülke genelinde olduğu gibi bölgede de tüccar veya TMO, tahıl-baklagil

sanayicileri, toptancı ve perakendeci şeklinde organize olmuş pazarlama kanalını izlemekte ve bu kanal içerisinde yer alan çeşitli kişi ve kuruluşlarca toplama, işleme, dağıtım hizmetleri yerine getirilerek son tüketiciye ulaşmaktadır.

Türkiye'nin son yıllar itibariyle tahıllar genelinde önemli dış ticaret açıkları bulunmaktadır. Baklagillerden mercimek ve nohutta ise, Türkiye yüksek üretim ve dışsatım düzeyi ile önemli üretici ve ihracatçı ülkeler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Ancak, GAP yatırımlarının gerçekleşmesiyle azalacak olan mercimek ve nohut üretimi, gerekli önlemler alınmadığı sürece, söz konusu ürünler dışsatımında önemli olumsuzluklar yaratabilecektir. Tahıllarda ise artacak olan üretimin ilave dışsatım potansiyeli yaratmayıp, sadece bugünkü dış ticaret açıklarını kapatabilecek miktarlarda olması beklenmektedir.

Bölgede tahıl ve baklagillerin üretim ve pazarlama aşamasında halen önemli sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunların bir kısmı gerekli önlemler alınmadığı sürece, sulamadan sonra daha da artabilecek niteliktedir. Bu amaçla alınması gerekli görülen önlemler ile dikkat edilecek konular şu şekilde özetlenebilir;

a) Özellikle sulu tarımın ilk yıllarında öngörülenin oldukça üzerinde gerçekleşmesi beklenen pamuk ekilişi ve altında tahıl-baklagil ekilişi gerek pamuk gerekse tahıl-baklagil üretim-tüketim dengesinde olumsuzluklara yol açabileceğinden, bu yönde görülebilecek olası gelişmeler için şimdiden gerekli önlemlerin alınması uygun olacaktır.

b) Bölgedeki tahıl ve baklagil üreticilerinin, ürünü satın alan kişi ve kuruluşlar karşısındaki güçsüzlükleri giderilmelidir. Bu amaçla, söz konusu ürünler piyasasını düzenlemekle görevli kuruluşların bu görevlerini daha etkin bir şekilde yapabilecekleri bir ortamın hazırlanması büyük önem taşımaktadır.

c) Bölgede kolaylıkla yetiştirilebileceği gibi dışsatım olanakları da bulunan bakla, bezelye, börülce ve baklagil yem bitkileri gibi baklagil ürünlerine de bölge ekilişinde yer verilmelidir.

d) Mevcut karayolları, sulamayla birlikte yoğunlaşacak karayolu taşımacılığını aksatmayacak şekilde geliştirilmelidir.

SUMMARY

The purpose of this study is to understand the existing production and marketing structure of cereals and pulses, which are the most important crops in the area of the GAP, and to determine the impacts of developments that are expected in their production and the exports.

Data for the research have been obtained from the questionnaires and interviews with cereal and pulse producers and authorities in related government agencies. In addition data have been provided from Economy and Trade Consultants of Turkey.

Even so the GAP area has a large agricultural production potential, the share of cereals such as wheat and barley, pulses such as lentil and chickpea, which still have the largest area in the crop pattern of Southeast Anatolian Region, remarkable decrease is expected after the irrigation. The decrease in pulses will not only be in the land use, it will also be seen in production. Although the cereal area is expected to decrease, the production will not decrease because of the increasing yield which will be nearly doubled compared to dry conditions. It appears that the cotton area will increase in the crop pattern especially in the first period of the irrigation in the GAP area. But within the time the cereals and pulses (especially cereals) area in the crop pattern will increase again because the extreme cotton production which will probably create many problems such as crop price, market, plant pest and disease, labour force and its cost etc. As a matter of fact, similar developments have been seen in the Lower Seyhan Project area.

Although in the region the cereal and pulse production is usually for the market, the consumption rate on the farm is still high. The products are sold to the Turkish Grain Board (TMO), merchants, brokers and industrial buyers. But the biggest part of the production is sold to merchants. In the marketing phase, cereal and pulse producers in the region have some important problems such as weakness against the persons and agencies that are the buyers and inadequate service of the government institutions responsible for regulating the crops market.

In the region, generally cereals and pulses are sold on the farm or at the wheat stock exchange as cash and heaps. Non-cash sales are not common because of financial problems of the farmers. The marketing model of these crops is similar to the whole country model, that means the crops pass through a marketing channel organized as merchants, Turkish Grain Board (TMO), industrial buyers, wholesalers and retailers and reach the consumer. Assembling, processing and distribution services are implemented by various persons and institutions which take part in this marketing channel.

In recent years a remarkable deficit has been observed Turkish cereals foreign trade. However, in the respect of pulses (lentil and chickpea) Turkey has a high production and export potential which gives Turkey an important position in the world pulse markets. But, the lentil and chickpea production is expected to decrease quite a lot with the realization of the GAP investments. These developments will effect the pulse export negatively if necessary measures are not taken.

In the GAP area many difficulties and problems are found in the production and marketing stages of cereal and pulses. If these problems are not taken into consideration and measures, it will be more difficult to solve them in the future. For this purpose the measures to be taken, can be summarized as follows;

a) More cotton plantation and less cereal and pulses plantation is expected in the GAP area especially in the first period of the irrigation because of tendency of the farmers in the region. But, measures against this development should be taken because of the negative effects on the production-consumption balance of cereal and pulses.

b) The producers' weakness against the buyers in the sale should be eliminated. For this purpose, services of the government institutions which are responsible for the regulation of the cereal and pulse market, should be improved.

c) Broad bean, pea, other pulses and fodder crops should also be given place in the project area. These crops can be grown easily in the region as well as having export possibility.

d) Transportations conditions should be improved as agricultural production is going to increase.

KAYNAKLAR

- ANONİM, 1987. Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Kayıtları. Şanlıurfa.
- , 1988. T.C. Büyük Elçilikleri, Ekonomi ve Ticaret Müşavirlikleri. Çeşitli Ülkeler.
- , 1988. Ekonomik Rapor 1987. Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları. Şanlıurfa s.60-82.
- , 1989. Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Kayıtları. Şanlıurfa.
- , 1989. Şanlıurfa Toprak Mahsülleri Ofisi Kayıtları. Şanlıurfa.
- ARIKAN, R., 1985. Süt ve Mamülleri Pazarlaması. A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayını. Ankara.
- BÜLBÜL, M., H. YURAL, B. ÇETİN, H. ÇELEN, 1986. Kurumsal Yapı ve Tarımsal Girdiler, Krediler ve Kamu Hizmetlerinin Geliştirilmesi. GAP Tarımsal Kalkınma Simpozyumu Bildirileri, A.Ü. Basımevi. Ankara. s.497-524.
- ÇUHACI, T., 1987. GAP Projesinin Tamamlanmasıyla Artacak Tarımsal Ürünlerimiz İçin Potansiyel Bir Pazar Grubu-Arap Ülkeleri. Dış Ticaret Forum. İGEME Yayınları. Yıl 1, Sayı 5. Ankara. s. 31-47.
- D.İ.E., 1975-1987. Dış Ticaret Yıllık İstatistikleri. DİE Yayınları. Ankara.
- , 1988. Tarım İstatistikleri Özeti 1986. Yayın No: 1251. Ankara.
- , 1989. Tarımsal Yapı ve Üretim 1987. Yayın No: 1376. Ankara.
- D.S.İ. Genel Müdürlüğü, 1982. Güneydoğu Anadolu Projesi. DSİ Yayınları. Ankara
- D.S.İ. XV. Bölge Müdürlüğü, 1986. GAP ve Şanlıurfa Tüneli (Dosyalar). Şanlıurfa.
- D.S.İ., 1988. Güneydoğu Anadolu Projesi Tarımsal Durumu. DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası. Ankara. s. 30-42.
- ERCAN, S., 1984. Mercimek Dış Pazar Araştırması. İGEME Yayınları, Yayın No:79. Ankara.
- , 1986. Nohut Dış Pazar Araştırması, İGEME Yayınları, Yayın No: 110. Ankara.
- , 1987. Kuru Fasulye Dış Pazar Araştırması, İGEME YAYINLARI, Yayın No: 127. Ankara.
- FAKİROĞLU, S., 1988. DSİ Güneydoğu Anadolu Projesinin Tanıtımı. 1. Urfa-Harran Kalkınma Simpozyumu Bildirileri. T.Z.D.K. Mesleki Yayınları, Yayın No: 49. Ankara.
- F.A.O., 1986. Production Yearbook. Vol. 39. Roma.
- , 1987. Trade Yearbook. Vol. 40. Roma.
- GENÇ, İ., 1988. GAP Alanında Tahıl Tarımı ve Sorunları. GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Simpozyumu Bildirileri. T.Z.D.K. Mesleki Yayınları, Yayın No:49. Şanlıurfa. s.47-51.

- GÜNEŞ, T., 1985. Tarımsal Pazarlama ve Standardizasyon. A.Ü. Basımevi. Teksir No: 123. Ankara. s.95-109.
- GÜNEŞ, T., R. ARIKAN, N. ALBAYRAK, A. KARACABEY, 1986. Tarım Ürünlerinin Pazarlanması. GAP Tarımsal Kalkınma Simpozyumu Bildirileri. A.Ü. Basımevi. Ankara. s.536-566.
- , 1988. GAP'ta Tarımsal Ürünlerin Pazarlama Sorunları. GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Simpozyumu Bildirileri. T.Z.D.K. Mesleki Yayınları, Yayın No:49. Şanlıurfa. s.486-516.
- KARLI, B., 1988. GAP Alanında Hububat ve Baklagil Pazarlamasında Görev Alan Kuruluşların Yapısı ve Çalışma Biçimleri. Ç.Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölüm İçi Seminerleri. (Yayınlanmamış). Adana.
- KÜN, E., H.H. GEÇİT, M. ÖZGEN, C.Y. ÇİFTÇİ, H.Y. EMEKLİER, 1986. Tahıl ve Baklagil Tarımının Geliştirilmesi. GAP Tarımsal Kalkınma Simpozyumu Bildirileri. A.Ü. Basımevi. Ankara. s.109-140.
- ŞAHİNÖZ, T., 1988. GAP ve Orta Doğu Gıda Pazarları. GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Simpozyumu Bildirileri. T.Z.D.K. Mesleki Yayınları, Yayın No: 49. Şanlıurfa. s.517-540.
- Resmi Gazete/1., 11 Aralık 1984 Tarih ve 18602 Nolu Sayı.
- Resmi Gazete/2., 19 Mart 1988 Tarih ve 19759 Nolu Sayı.
- TÜRKAY, C., 1988. Tarımsal Ürünlerde Pazarlama Marjı. Çiftçi ve Köy Dünyası Dergisi. T.Z.D.B. Yayınları. Cilt 4. Sayı 39. Ankara.
- YURDAKUL, O., 1986. Tarımsal Pazarlamaya Giriş. Ç.Ü. Ziraat Fakültesi Ders Kitabı. No: 9. Adana. s. 86-94.
- YURDAKUL, O., O. ERKAN, 1988. Türkiye'nin Tarım ürünleri İhracatı Sorunları ve GAP Alanında Dikkat Edilmesi Gerekli Bazı Konular. GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Simpozyumu Bildirileri. T.Z.D.K. Mesleki Yayınları, Yayın No: 49. Şanlıurfa. s.467-485.

TEŞEKKÜR

Araştırmamın seçiminden sonuçlandırılmasına kadar, değerli bilgi ve deneyimleri ile çalışmalarına yön veren ve büyük kolaylıklar sağlayan Sayın Danışman Hocam Prof.Dr. Oğuz YURDAKUL'a, değerli katkılarından dolayı Bölümümüz öğretim üyelerinden Sayın Prof.Dr. Onur ERKAN, Yrd.Doç.Dr. M.Enver ORHAN ve Doç.Dr. Şinasi AKDEMİR'e, veri sağlama ve karşılıklı fikir alış-verişi şeklinde önemli katkılar sağlayan değerli arkadaşım ve meslekdaşım Ar.Gör. Haydar ŞENGÜL'e ve Ar.Gör. Mithat DİREK'e, kontrol sırasında büyük yardımını gördüğüm Ar.Gör. Dilek BOSTAN'a ve tez yazım işini titizlikle gerçekleştiren bölümümüz sekreterlerinden Sabahat TARA, Ayşe ESEN ve Sultan BAŞER'e, ayrıca yardımlarını gördüğüm diğer tüm kişi ve kuruluşlara teşekkürü bir borç bilirim.

M.Necat ÖREN

ÖZGEÇMİŞ

13.7.1964 tarihinde Elazığ'da doğdum. İlk ve orta öğrenimimi yine aynı ilde tamamlayarak 1982 yılında Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölüm'ünde yüksek öğrenimime başladım. 1986 yılında Ziraat Mühendisi olarak mezun oldum. Mezuniyetimi takiben aynı Fakültenin Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans öğrenimime başladım. 21.4.1988 tarihinde aynı bölüm'e araştırma görevlisi olarak girdim. 28.2-10.4.1989 tarihleri arasında İsrail'de, İsrail hükümeti tarafından düzenlenen "Tarımsal Üretimi Destekleme Sistemleri" konulu kursa katıldım. Halen sözü edilen bölümün "Tarım Politikası ve Yayımlar" anabilim dalında araştırma görevlisi olarak çalışmaktayım.

T. C.
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
Dokümantasyon Merkezi